7250
65

ٽئگور

(هڪ جهلڪ)

ليکڪ: اُتم

هڪ رپيو

۵۰ نوان پئسا

ٺڳـــــور

(هڪ جهلڪ)

ليکڪ: اُتم

قيمت هڪ رپيو
۵۰ نوان پيسا

ڪتاب چوڏهون] [سيپٽمبر ١٩٦١

Indian Institute of Sindhology
* Adipur-Gandhidham *
7280/65
1.5.2002

نئين دنيا پبلشرس
١٠، مهتا مينشن، سيتلا ديوي ٽيمپل روڊ،
مهيم، ممبئي-١٦

فهرست

۱- ٽئگور ۽ سنڌي ساهت	۹
۲- وطن دوست ٽئگور	۲۴
۳- انسانيت جو اديب ٽئگور	۴۲
۴- ٽئگور جو مذاق ۽ طنز	۸۲
۵- ٽئگور جا ويچار	۹۱

Published by Ram Jethanand on behalf of Naeen Duniya Publishers, 10, Mehto Mansion, Sitladevi Temple Road, Mahim, Bombay-16. and Printed by him at Azad Printing Press, 77, Kapad Bazar, Mahim, Bombay-16.

پيش لفظ

سنڌيءَ ۾ سمالوچنا ۽ آلوچنا هونءَ ئي گهٽ. تنهن ۾ به انهن جا ڪتاب ته بلڪل ٿورا آهن. سنڌيءَ ۾ ڪو اهڙو ڪتاب ڪين سجهي، جنهن ۾ ٽئگور جي ويچارن، شعرن، ڪهاڻين، ناٽڪن، ناولن، طنز، مذاق وغيره جو هڪ ئي ليکڪ جائزو ورتو هجي. ٽئگور شتابديءَ جي موقعي تي به اهڙو ڪتاب نه شايع ٿيو، نه ان جهڙي سنڌي جاتيءَ لاءِ ٻي ڪهڙي گهٽتائي ٿي سگهي ٿي.

سچ ته سنڌيءَ ۾ ٽئگور جي ڀڳتيءَ ڪلا جو نه پورو ڦهلاءُ ٿيو آهي ۽ نه قدر ٿيو آهي. ٽئگور ۾ هڪ نظر وجهڻ سان هڪ وراٽ روپ جو درشن ٿئي ٿو. اهڙا وراٽ روپ وشو ساهت ۾ ورلي ملندا. هن ننڍي ڪتاب ۾ اهڙي وراٽ روپ جو درشن ڪرائڻ آهي، ساگر کي ڪوزي ۾ سمائڻ. انڪري ئي ان ۾ رڳو ٽئگور جو سنڌي ساهت تي اثر ۽ هن جي ساهت ۽ ويچارن جو مختصر جائزو ورتو اٿم. پر گرديو رڳو وطن دوست، ويچارڪ ۽ ساهتڪار ڪونهي. هو هڪ وڏو تعليمدان چترڪار، سنگيت ڪار ۽ نرت ڪار پڻ آهي. جيڪڏهن هي ڪتاب پاٺڪن کي پسند پيو ته گرديو جي انهن روپن تي پڻ اهڙو ڪتاب پيش ڪندس.

هن ڪتاب لاءِ جن سنڌي، انگريزي، هندي ۽ اردو ڪتابن ۽ مخزنن جي مدد ورتي اٿم تن جي فهرست ڏيڻ سان صفحن جا صفحا ڀرجي ويندا. ۽ سنڌي ۾ ڪتاب ڇپائڻ لاءِ ڀرين صفحن جو فيصلو ڪجو آهي. مان انهن سڀني جي مدد لاءِ شڪر گذار آهيان.

اُتم

جان ظاهر ٽيندو

"ٽئگور درشن"

ڇپائيندڙ
نئين دنيا پبلشرس

ٽئگور ۽ سنڌي ساهت

جن ٽن هندستاني ليکڪن اسانجي ساهت کي گهڻي ۾ گهڻي اوچ ڏني، اسانجي ساهتڪارن کي اُتساهه ڏنو ۽ اسانجي وچارن تي اثر ڪيو، سي آهن گرديو ٽئگور، منشي پريمچند ۽ شرت چندر. سچ ته هنجون رچنائون اسانجي ساهت ۾ ايتريون ته سمائجي ويئون آهن، جو هو اسانجا پنهنجا اديب سمجهيا وڃن ٿا. وڌاءُ نه ٿيندو. انهن ٽنهي مان جنهنجون رچنائون پهريان سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيون هيون، سو هو ٽئگور.

جئن هندستان جي ٻين ٻولين ۾ ٿيو، تئن سنڌيءَ ۾ به ٽئگور جون لکڻيون سن ۱۹۱۳ع کانپوءِ آيون، جڏهن کيس گيتانجليءَ تي انتراشٽري نوبل انعام مليو. هنجون لکڻيون سڌيون بنگاليءَ مان نه، پر انگريزي ۽ هندي مان ٿي سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيون. وري اُن پهريان گيتانجلي نه ترجمو ٿي پر گرديو جون ڪهاڻيون، ناول ۽ ناٽڪ ترجمو ٿيا، جنهنجو سنڌي ساهت ۾ چڱو قدر هو.

گرديو جي رچنائن جي ترجمو ٿيڻ جي شروعات ڪرڻ ۾، جنهن چئن وڏي هٿن ڏني سا هئي، گرديو جي پاڙاه

سن ١٩٢٣ع ۾ هن وشوڀارتي يونيورسٽيءَ جي لاءِ سهائتا سنڌ ۾ پير گهمايا. سنڌ جو چڪر پاڻيءَ ڦاٽو. اسانجي هرهڪڙي ادي چيتمل، گرديو جي پاترا لئي ســ پيچ کڻي وڌي. پنهنجي هفتيوار پارتواسي ۾ گرديو جي آجيان لاءِ عرض ڪيائين، اپيلون ڪيائين، گيت رچيائين ۽ ليک لکيائين. ليڪن ليک ۽ جلسي ڪوٽائون هيون. ڇو ته، "معشوق آيو معشوق ٿي ويو: روئيندڙ دلڙيون لٽي ويو. جنهن ٿي ڏٺو تنهن ٿي سڪيون ڪيون."

گرديو واقعي دلڙيون لٽي ويو. وڃو حيدرآباد مان ٿي ٩ هزارن جي ٿيلهي مليس ۽ ٿن هزارن جي هنڊي. گرديو ان سمي جيڪي سنڌين کــي ٻــه ڳالهيون چيون سي اڄ ٻـه سون وانگر سچيون ليکيون آهن. هن چيو هو، "سنڌي اڇا ڏاري ۽ ٻاهران آيل (مغربي) سڀيتا جا غلام آهن. پنهنجن جوانن کي ڏارئي لباس ۾ لـــڏندو لمندو ڏسڻ، ڏاري ٻوليءَ ۾ ڳالهائيندو ٻڌڻ، تحقيق ڪل جهڙو دکدائڪ نظارو آهي"..... "ٻين پرانتن جي ڌرمي ليڊرن جي پڪن پابند هندن ۾... ڇوت ڇات جو جيڪو مرض آهي سو اوهانجي سنڌي واپارين ۾ ڪونهي، جا ڏاڍي سرهائيءَ جي ڳالهه آهي." اسانجي خـــاميءَ ۽ خوبيءَ بابت ڪهڙي نـه صاف گوئي! گرديو جي وچنائن ۾ انهن ٻن ڳالهين- ڌارين جي نقل لاءِ نفرت ۽ ڇوت ڇات خلاف حقارت ڪوٺان پرپل نظر اچي ٿي.

گرديو جي پاترا سنڌين لاءِ هڪ املهه سوغات ثابت

ٽي. ان تي رڳو ٽئگور جو درشن ڪرايو پر اسان کي
سندس رچنائن جي آجيان لاءِ تيار ڪيو. رچنائون جن
خاص ڪري سنڌي ناول، ڪهاڻي ۽ ناٽڪ جي سڪل
کيت کي سرسبز ڪرڻ ۾ وڏي مدد ڪئي. گرديو جي
ٻهراڻ لکڻي جا سنڌيءَ ۾ ترجما ٿيا سي سا هئي سندس
مشهور ناول "نوڪا ڊوبي" جي مختصر ڪهاڻي، جا "ٻڏل
ٻيڙي" جي سري هيٺ ادي جيٺمل پنهنجي اخبار
پارتواسيءَ ۾ ١٩٢٤ع ۾ قسطن ۾ هلائي ۽ بعد ۾ ڪتاب
جي صورت ۾ آندي. اهو ساڳيو ناول سڄي جو سڄو
١٩٣٩ع ۾ "رتن" وارن "طوفاني رنگ" نالي ۾ ڇپايو
هو ۽ وڌيڪ ڪانپوءِ امپئي ۾ "نرگس" وارن انهو
ٻيو ڇاپو ڇپايو.

گرديو جي ٻهراڻ ڪهاڻي جا سنڌيءَ ۾ اسانجي پوڪ
اديب پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ ترجمو ڪئي سا هئي
"گونگي ڪنوار" (سدا). اها پڻ ١٩٢٤ع ۾ پارتواسيءَ ۾
ٽي ڇپي هئي.

ٽئگور جو سنڌيءَ ۾ ڇپيل ٻهريون ناٽڪ هو "وڌ
پالرا" جيڪو مشهور ترجمان آچاريه گدواڻيءَ ترجمو
ڪيو هو ۽ پروفيسر جيٺمل ١٩٢٦ع ۾ انهين سنڌ لئبرريءَ
طرفان ڇپايو هو.

گيتانجلي ٻهراڻ ٻهراڻ ١٩٢٧ع ۾ ڇپي هئي. اها
دليپسنگهه ماڻڪاڻيءَ ترجمو ڪئي هئي. ساڳئي سال
گرديو جون مشهور ڪهاڻيون - ڪابولي والا ۽ راجائي

رنگ محل (بڪاڻي پٽر) ڇپيون ۽ "ٽئگور جون آکاڻيون" نالي ڪتاب ۾ ٽي آکاڻيون لئين سنڌ لئبرري طرفان ڇپيون. اهو ڪتاب گرڌاري ڪرپالاڻيءَ ترجمو ڪيو هو. هو صاحب ڪيترا سال شانتينڪيتن ۾ رهي سکيا وٺي آيو هو ۽ شايد هو اهڙو پهريون سنڌي هجي ته عجب ڪونهي. هن ڪتاب جي ديباچي پڙهڻ سان هن ترجمان جي شوق ۽ محبت جو اندازو آسانيءَ لڳائي سگهجي ٿو. لکيو "سن ١٩١٣ع ۾ مان ڏهن ورهين جو هوس. مائٽن روينڊرناٿ ٽئگور جي اسڪول شانتينڪيتن ۾ وڌيڪ پڙهائي ڪرڻ لاءِ موڪليو. اهڙي ننڍي اوسٽا ۾ شاعر جي شان وڏائيءَ جو ته خيال ئي ڪونه پيو. دنيا ليکي زماني جو اوليا ۽ ڪوي، پر اسان ودياردين واسطي مڙئي ماستر. ڪڏهين ڪڏهين ڪلاس ۾ پڙهائڻ به ايندو هو. ساڳئي وقت مون سان گڏ اسڪول ۾ هڪ مرهٽو ودياردي پڻ پڙهندو هو. عمر ۾ مون کان ڪجهه وڏو هو. بنگال ۾ اسين ٻئي ٻه جڻا پرديسي، سو پاڻ ۾ اٿ ويهه گهڻي هوندي هئي. هڪ ڀيرو وقت آهر شاعر جا ڪتاب مرهٽيءَ ۾ ترجمو ڪندو هو. هن کي ڏسي مون کي به ريس ٿيندي هئي. پر طاقت ڪٿي. خيال ڪيم ته وڏي هوندي ڪي ڪتاب شاعر جا ترجمو ڪري پنهنجي سنڌي ڀائرن اڳيان پيش رکندس. پر جلدي شاعر جو نالو هند سنڌ ۾ وڃي ويو. اهڙي مهاپرش جي ڪتابن جو ترجمو ڪرڻ لاءِ به جرئت گهرجي. ترجمو اهڙو ته هجي جنهن مان

شاعر جي بنگالي خوش لوئيسيءَ جي ڪجهه. خوشبوءِ نه اچي. اهڙي طرح ٻاٽڪ ۾ ڪالهه ڏٺم. اسر جوالـــــي اي بروا. نٽ نپي. ڪجهه. آڪاڻيون جداجدا ڪتابن مان ترجمو ڪري ورتم. پسر ڇاپي ڪير؟ سنڌ ۾ ڪتاب ڇاپڻ آهي ڪــهر جو گهاٽو. اهـــڙا ڪم ڪن وڏن وڏن ٻڪهارن وارا پروفيسر يـــا ڏنڪ ماڻهو. غريبن جي جاءِ نا هي."

١٩٣٢ع ۾ "سنڌ" مخزن جو جنم ٿيو ۽ ٻهرئين ني پرچي ۾ ٽئگور جي آتم ڪهاڻي شروع ڪيائين. انجو ترجمو جهامنداس ڀاٽيا ڪيو هو. اڌ آتم ڪهاڻي ٻنجن ڇهن پرچن ۾ هلايائون. ساڳئي وقت ۾ ٽن پرچن ۾ گرديو جا رشيا جي پاترا بابت لکيل خط به ڇپيا، جيڪي شيام ترجمو ڪيا هئا.

۽ انهن ٽئگور جي ترجمن جو ڇنڇي ڪٽي لــ پهرين دور ختم ٿيو، جنهن ۾ ٽئگور ساهت جي جدا جدا شاخن کان سنڌي پاٺڪن کي واقف ڪرايو ويو. گرديو جي رچنائن جو ٻيون دور ١٩٣٨ع ۾ شروع ٿيو. ان دور جي شروعات ٽئگور جي ٽن بهترين رچنائن سان ٿي. گورا نـاول گلي ڪرپالاڻي (هاڻي سدارنگاڻي)، باغبان (سدا گـلاب جي نالي ۾) سرڳواسي لعلچند امرڏنومل ۽ (پريت جا گيت جي نالي ۾) پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ ۽ آزاديءَ جي ڪوڙي (پوسٽ آفيس) ناٽڪ سرڳواسي ڀيرومل مهرچند ترجمو ڪيا. پوءِ ته گرديو جي رچنائن جو ڄڻ هڪ سيلاب

ويهي لکيو. هڪ ٻئي پٺيان سڀ ناول - طوفاني رنگ، مايا، کير کنڊ جو، ڏهاڳڻ راڻي، ڦلواڙي، اماوس، پريمو، منزل، دامني، ڪمودني، سهڻي، گهر ۽ دنيا ۽ آخرين ڪوتا ترجمو ٿيا ۽ اڄ ٽئگور جو هڪ به ناول يا ڪهاڻي ڪانهي جيڪا سنڌيءَ ۾ نه ترجمو ٿي هجي. نه رڳو ايترو پر ڪي ڪي ناول (طوفاني رنگ، مايا، کير کنڊ جو، گهر ۽ دنيا) ۽ ڪهاڻيون (ڪابلي والا، گونگي ڪنوار، ٿياڳ، مهمان، ماسي، ماسٽر وغيره) ٻه ٻه ٽي ٽي دفعا ڇپيون آهن.

باقي ٽئگور جي ناٽڪن ۽ نظمن جا ڪتاب ٿورا ڇپيا ويا آهن. ان کان به گهٽ ۽ مضمونن کي ته ڄڻ هٿ ئي نه لاتو ويو آهي. مٿي ڄاڻايل ناٽڪن کانسواءِ ٻيا ٻه ناٽڪ ترجمو ٿيل آهن - مکت ڌارا، اما ونايڪ، چترا، آريه ۽ اڻ آريه ۽ ڪٿي ڪرڻ. آزاديءَ جي ڪوڙي ناٽڪ، ڏاک گهر جي نالي ۾ ٻه ٻيا دفعا به ڇپيو آهي. البت گرديو جا ڪيترا ئي ناٽڪ اسٽيج تي ڏيکاريا ويا آهن، خاص ڪري ويدونات ناٽڪ منڊلي طرفان، جنهن جو مهورت ۱۹۲۳ع ۾ خود ٽئگور ڪيو هو ۽ جنهن جا باني هئا - خانچند ديواڻي، لعلچند امرڏنومل هيرانند آڏواڻي، جيٺمل پرسرام ۽ ڀيروڌمسر منگهارام ملڪاڻي.

۱۹۲۷ع ۾ گيتانجليءَ جو جيڪو دلهومنگه جو ترجمو

شايع ٿيو هو تهن رنگ ۾. جڏهن ته ١٩٤٢ع ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جو شعر جو شعر ۾ گيتانجليءَ جو ترجمو شايع ٿيو جو ايترو ته مقبول ٿيو آهي جو ٻه دفعا ڇپيو آهي. ساڳيءَ طرح پرينس جا گيت به ٻه دفعا ڇپيو آهي ۽ انهن جهڙائي ٻيا مقبول نظمن جا چونڊ مجموعا آهن. ٻال چندرما (ترجمان ارجن ايسراڻي) ۽ قُل چونڊ (ترجمان ايڇ. ايل. ماڙيوالا). هنن ڇنڊن مجموعن جي اڳيان جيڪي مهاڳ ڏنا ويا آهن سي نهايت عالماڻا آهن ۽ ٽئگور بابت ڪن غلطفهمين ۽ نڪتچينين کي جواب ڏين ٿا. اهي مجموعا ۽ سدا گلاب جيتوڻيڪ انگريزيءَ مان ترجمو ڪيا ويا آهن ته به انهن ۾ نظم جي نفاست ۽ لطافت بحواليءَ قائم آهي. ايتري قدر جو گيتانجليءَ کي ڇڏي باقي ٻيا ترجما انگريزيءَ کان به گهڻو ڪٽي ويا آهن. انهن جي ٺيٺ سنڌي ٻوليءَ جو هڳاءُ روح کي راحت ڏيندڙ ۽ دماغ کي طراوت ڏيندڙ آهي.

افسوس آهي جو گرديو جي اڳياڙي ۽ پڇاڙيءَ جي دور جون گهڻيون ڪوتائون ترجمو نه ڪيون ويون آهن جيتوڻيڪ هاڻي اها ڪوشش ٿي رهي آهي. تازو گرديو جي شاهڪار ڪوتا اُروشيءَ جو نثر ۾ نارائڻ شيام ۽ نظم ۾ واسديو نرمل ترجمو ڪيو آهي. ساڳيءَ طرح سنڌس پوئين دور جون چار بهترين ڪوتائون "پورهيت" "عوامي شاعر"، "آفريڪا" ۽ "سوال" ترجمو ڪيون ويون آهن جن مان سنڌس وچارن جي وڪاس جو ڏس.

اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

سڀ کان وڌيڪ دک جي ڳالهہ اها آهي تہ گرديو جي وچان ٿي سنڌي ليکڪن جا ليکہ آگرين تي ڳڻڻ جيترا مس ٿيندا، انهن مان بہ ٿيئن روشني بخشيندڙ ايک تہ چار پنج ٿيندا.

ٺڳور ساهت جو اسانجي ساهت ۽ سماج تي اثر ٿ ٿئي سو تہ عبث آهي. ان اثر جو اندازو لڳائڻ لاءِ ان وقت جي حالتن جو جائزو وٺڻ ضروري ٿيندو. جنهن وقت ٺڳور ساهت سنڌيءَ ۾ پرويش ڪيو، ان وقت سنڌي سماج ۽ ساهت هڪ نازڪ دور مان لنگهي رهيا هئا. سنڌ ۾ انگريزي سنسڪرتيءَ (تمدن) جو زور هو. ٿيون وچولو طبقو پيدا ٿيو هو جو ان سنسڪرتيءَ جو شيدائي هو، ان جو نقل ڪرڻ ۾ فخر وٺندو هو. پنهنجي ٻولي، ساهت ۽ سنسڪرتيءَ لاءِ خير ڪو پيار هوس. سنسن پيرمن، انڌوشواس ۽ پاکنڊ جو ٻول بالا هو. ان وقت جي فضا هئي - عقلمندي ۽ آزادي - پنهنجي پراچين ۽ انگريزي تمدن جي اوک ٻوک ڪري ڳڻ گرهہ ڪرڻ ۽ انگريزي غلاميءَ جو گهانگهو ٿاهڻ. شاعري ۾ اها تقاضا ڪنهن حد تائين پوس پوري ڪري رهيو هو. ليڪن سنڌي اصلوڪي ڪهاڻي ناٽڪ ۽ ناول جو تہ چڻ قحط هو. ٻہ چار اصلوڪيون ڪهاڻيون سرڳواسي چندلال پرسرام، پيرومل مهرچند ۽ لعلچند امرڏنومل جون هيون ۽ قليچ بيگ جا ٻہ ناول رسمت ۽ دلارام (جنهنجي اصليت پاڻ

شڪ آهي)، پرڀداس جو ناول عجيب پيت ۽ لعلچند
جو ناول چوٿ جو چنڊ، جي جديد افسانوي ۽ فن لئي پورا
اُتري نه سگهندا. پر ٿي اصلاحي ناٽڪ ۽ پرچار
ترجمو ڪيل ناٽڪ به هئا. هندستاني ساهت مان رڳو بنڪم
چندر جون به آکاڻيون ۽ هڪ ناول موجود هو. البت
انگريزيءَ جا ڪجهه ناول ترجمو ٿيل هئا. پر انهيءَ
سڄي ڪهاڻي ۽ ناول ساهت ۾ رومانوي ڌارا جو اثر هو.
ڪن ۾ گهمسائي ۽ اتفاقي واقعا هئا ته ڪن ۾ سڌاري
جو ننگو پرچار ۽ حقيقتن جو فوٽوگرافڪ چٽ. مٿجهن
ڪلا، انساني ڪردارنگاري ۽ نفسياتي ڪشمڪش جي
هئي ڪانه.

ٽئگور جي ڪهاڻي، ناول ۽ ناٽڪ وقت جو سنڌ
اوناپونئي [?]. انهن اسانجون پڻ تقاضا پوريون ڪيون. انگريزي
انهنجو اسانتي گهڻو اثر آهي انهيءَ وڌاءُ نه ليکبو ته
جديد سنڌي ڪهاڻي ٽئگور جي ئي ڪهاڻين سان شروع
ٿئي ٿي. هنجي اڪثر ڪهاڻين ۽ ناولن ۾ حقيقت نگاري
جي ڌارا موجود آهي. سياوڪ ڪردارنگاري ۽ واقع
ڪاري، جديد زندگيءَ جا مسئلا ۽ سماجڪ ڀلائيءَ جي
ڀاونا، ان ڌارا جون وصفون آهن.

ان ڌارا سان گڏ گرديو ڏني ڪلا ۽ ڪلهڙا [?] جيڪا
سنڌس شعرن مان وڌيڪ ظاهر آهي.

شاهه، سچل ۽ ساميءَ جي ساڃهه، وارن لاءِ گرديو جي
گيتانجلي ۽ ڦل چونڊ نه، جالل [?] سچائل [?] گهڻ آهن. پر

پريت جا گيت انوکا آهن. جتي سنڌي نظم ۾ پنهنجي
محبوب کي پارسي طرز تي رڳو مذڪر ڪري پيش ڪيو ويندي
ويو، اتي گرديو ڪيترن هنڌ هنکي مونث ڪري
تو پيش ڪري. پال چندرما جا پيال مووگيانڪ گيت
آهن. اڄ تائين سنڌي جا پارٽي ساهت ۾ اِ نه لبي سگهندا.

گرديو جي انهن گيتن کان انساهت ٿي ٿي اسانجي
نثر نويسن پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، سرڳواسي لعلچند،
ڪلا پرڪاش، ۽ قتن پرسواڻيءَ آدب لطيف لکڻ شروع
ڪيا آهن. انهن گيتن جو اثر جن شاعرن تي ٿيو آهي
سي آهن- بيوس، دلگير، پدمواڻي، شيام، اياز، سچن،
پرڪاش ۽ پارٽي. ليڪن سڀ کان وڌيڪ جنهن شاعر
تي اثر ٿيو، سو هو سرڳواسي نرمل جيوتاڻي، جيڪو جوانيءَ
۾ ئي ٢٣ ورهين جي ڄمار ۾ سن ١٩٤٤ع ۾ گذاري ويو.
هيءُ ئي سچي معنيٰ ۾ گرديو جو پيروڪار هو، جنهن
سنڌس چيل شعرن جي مجموعن "ٽي ساٽي" "سرڳ-
ڏاڪڻ"، "امرت لاٽ" "نرمل لاٽ" ۽ "زندگي" مان
صاف ڏسڻ ۾ ايندو.

مونکي ياد آهي ته جڏهن هو اسان سان گڏ ١٩٤٢ع
واريءَ هلچل ۾ جيل ۾ هو تڏهن روز صبح جو سوال
الي ٽئگور جي گيتانجلي ۽ ان ڪتاب جو ترجمو پاسائي
ڪندو هو. هنجي ئي ڪوشش سان حيدرآباد جي
ڊي. جي. نيشنل ڪاليج ۾ "ٽئگور ڪلا پاوي" ٿي.

نرمل جيوتاڻي جو گرديو جي "گيتانجلي" شعر جو

آزاد ترجمو اچ به سنڌيءَ ۾ ڪلاسڪ گيت آهي. ڏسو ته ڪهڙيءَ نه خوبصورتيءَ سان ترجمو ڪيو اٿس:-

جتي نه حقيقت جو آهي قدر،
جتي اوچ گردن ۽ دل ۾ فخر،
جتي رحم جو نه وسي ٿو ابر،
جتي سونهن وارو رهي ٿو سفر،
انهيءَ سرڳ ڀارت ۾ جيون جڳائج!
جڳائج، جڳائج، پتاما جڳائج!
جتي ٽنگ دستيءَ جو اعمال ناهي،
جتي ديش جي عزت پائمال ناهي،
ڪيو جت غلاميءَ ڪو جال ناهي،
جتي ڪو جهالت جو جنجال ناهي،
انهيءَ هيج ۾ هيءَ ڀارت جهلائج.
جڳائج جڳائج، پتاما جڳائج!

هن گيت جو ترجمو ٻين ڪيترن نثر توڙي نظم ۾ ڪيو آهي، پر ترمل جو ترجمو ٻهڪندڙ آهي. هن گيت جو اثر نه رڳو ساهتڪارن ۽ ساهت پريمين تي پر عام پاٺڪن تي به زبردست ٿيل آهي.

ساڳيءَ طرح گيتانجليءَ جو ٻيو گيت جو پڻ سنڌيءَ جو "ڪلاسڪ" آهي، جنهنجو اثر پڻ زبردست ٿيل آهي، سو آهي "پوجا پاٺ ڇڏ ڪر". انهيءَ کي ٽن ٻوڪ ادبين - پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، اياز ۽ سگڻ آهوجا نظم ۾ ترجمو ڪيو آهي. نثر ۾ نه الاجي ڪيترن ترجمو ڪيو

آهي. هيٺ ڏنل نثر جي ٽڪرن مان ڪنهن حصي ڌيان ڏيو جنهن ۾ ان گيت جو سار سمايل آهي، جيئن پيمت ڪري سنڌين خوبين جو اندازو لڳائي سگهجي:-

١- پوڄا پاٺ، ڀڄن آرتيون، سڀ ڪي ڪر ڪرڪ ڇڏ، مندر جي ڪونڊ ۾ پوري، در بند ڪنهن جي پيو ڪرين پوڄا؟ اندڪار ۾ پنهنجي منهن سر، پيڳتي ۾ آهين غلطان کول اکيون ۽ جاچ ته ڪرڪا، ڪٿي آهي تنهنجو ڀڳوان؟ هو ته وڃي ان جاءِ رهيو جت، هاري ڌرتي کيڙي ٿو، پٿر ڀڃي جتي پيو قوري، قوري ۽ گڏ ميڙي ٿو، لتي ڌڳي ۾ وسترڌڌڙ ال، سڀني سان پيو ڪم ڪري، واس لهي، هن وانگر تون به، آ، مٽي ۾ پير پوري

(ملڪاڻي)

٢- نه مسجد نه مندر ۾ آهي خدا
هلي آءُ ڏسندين ته ڇا آهي خدا؟
ٻني ۾ لٽي پيو ڳاهه ڳاهي خدا
لتي ڌيئن وسنا ۽ ڳاهي خدا
غريبن لٽايون جتي جهوپڙيون
اُتي ئي خدا جون لڪليون مڙيون ٠

(اياز)

٣- ڪنهن اڪيلائي ڪنڊ ۾ مندر جي، ڌڪي در دروازن
اي ۽ جسا پوڄا لو ڪرين سڀ ڪاڏ، لڪنده ڪارڪو
اڀور لــو وقت ڪٽي؟ اسادان کولي ڏس اکيون
بند ڪر اهڙو ڏاڍ؛ سڀ روح ڪٺا بند ڪرا!

پورهيت ۽ هاري، سلالا اسا جتي تاهن زمين
هو اُتي آهي انهن سان، اس مٽيءَ ۾ ساٿ ۾
گيڙو ڪهڙا لاءِ لون ۽ وڃ رکي دل ۾ ڀقين
مل ٿو جيئن مالڪ سان ”ميرن هندستانين جي ذات“ ۾.
(سڳن آهوجا)

گرديو جي رچنا جنهن گهڻي ۾ گهڻو سنڌي اديبن ۽ عملي اثر ڪيو ۽ سنڌ ۾ قومي جاڳرتا کي هٿي ڏني، سا آهي ”گورا“ ناول. ان ناول جي ترجمان گلي پنهنجي مهاڳ ۾ جيڪو ناول جي اثر جو بيان ڪيو آهي سو نه فقط هنجو پر انيڪ سنڌين جي دل جي ڳالهه ڪئي اٿس. هو لکيٿي، ”انگريزي علم پڙهڻ ڪانپوءِ، ڪي سال نه فقط انگريزي ساهتيه پڙهڻ مان ئي مزو ايندو هوم. مغرب جي ماڻهن جي حياتي ۽ سڀيتا، سندن خيال ۽ نمونا مونکي ايترقدر نه پاڻڏانهن ڪيڏي رهيا هئا جو مان هرڪنهن پرديسي ڳالهه کي سٺ ريل، ۽ ديسي ڳالهه کي اُٺسڌ ريل ۽ پٺتي پيل سمجهڻ لڳس. پهريون ڪتاب جنهن منهنجو اهو نشو لوڙايو، سو هو مشهور رابندرناٿ ٽئگور جو ”گورا“. هن ئي ڪتاب مون ۾ ڌارين جي نقل لاءِ نفرت پيدا ڪري، مون ۾ سوامان جو انگ ۽ قوميت لاءِ ووڪ جاڳايو. اهوئي سبب آهي جو هن ڪتاب سان منهنجي دلي محبت آهي ۽ مونکي الهو ڪنهن به ٻي ڪتاب کان وڌيڪ قدر آهي.“

ياد ڏيو اچيم ته ١٩٤٢ واري آزاديءَ جي هلچل وقت
هن ناول کي ڌرمي پستڪ وانگر پڙهندا هئاسين. هن
ناول سان گڏ ٻين ٻن ناولن جنکي به هن ناول وانگر
چوڄ سان پڙهندا هئاسين، سي هئا شرت چندر جو
"آزاديءَ جا اُپاسڪ" ۽ منشي پريمچند جو "ڪرم ڀومي".

"گورا" ناول گليءَ جي ويچارن تي ٿي نه پر سندس
لکڻيءَ تي پڻ اثر ڪيو آهي، جو سندس ٻن اصلوڪن
ناولن "الحاد" ۽ "ساڌنا جو سپنو" مان ظاهر آهي.

ٻين ڪهاڻي نويسن جن تي گرديو جي رچنائن جو
ڏورو ڪي گهڻو اثر ٿيو سي آهن صوڀو گيانچنداڻي،
گوبند پنجابي، ڪرشن کٽواڻي، سندري اتمچنداڻي،
ڪلا پرڪاش ۽ ڪنو سامتاڻي.

صوڀو گيانچنداڻي جنهن شانتينڪيتن ۾ ڪجهه سکيا
ورتي آهي، تنهن جيتوڻيڪ ٽي چار ڪهاڻيون مس
لکيون آهن، ته به هنجي ويچارن ڪيترن نوجوان ليکڪن
تي اثر ڪيو آهي. صوڀي جي ويچارن کي شانتينڪيتن
جي آزادي، امن ۽ انسانيت پسند واري منڊل ۾ هڪ
وشالتا ملي، جنهن ذات پات، قوم ۽ ملڪ جا سندا
ميساري ڇڏيا. سندس ان وشالتا جي جهلڪ اسانکي
سندس ڪهاڻي "پرديسي پريم" ۾ ملي ٿي. ان وشالتا
خاطر ئي هن پنهنجي جنم ڀومي ڇڏڻ کان انڪار
ڪيو آهي ۽ سنڌ ۾ رهي هر قسم جي ڀيد ڀاو خلاف
جدوجهد ڪري رهيو آهي - جدوجهد جنهڪا اڄ ا،

گرديو مان اُتساهه حاصل ڪري رهي آهي، جنهن شيخ
اياز جي هيٺين دوهي مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو:-

ٻو راماسي ٻوري ڪڍڪا، ٽڏڙي ٽڏڙي واٽ،
ٽلي پيو ٽئگور ڪنڌيءَ تي، اچي پيو ٻرلاٽ،
ڪوي اسان پرنام ڪيو سين، ڇپيا اوڀالها ٻير،
ڪوي ڏسين تو ڪاهڪ آڻي ڪيڏا ٿو انڌار!
ڪوي، ڏٺا آهن توکان ٻه ڪيڏا اسان ڪلور-
سچ کِسي سوريءَ تي چاڙهيو ويو،
ماٺ رهيا منصور!

هيو سنڌي نوجوان ليکڪ جيڪو شانتينڪيتن مان
تعليم پرائي ويچارن جي وشالتا کڻي آيو آهي، جو پارس
پر اسان جي وچ ۾ آهي، سو آهي ڪرشن کتوائي. هو پنهنجين
رچنائن ذريعي اهو ڪم ڪري رهيو آهي، جيڪو صوفي
پنهنجن ويچارن معرفت ڪري رهيو آهي. صوفي ۽
ڪرشن سان گڏ ٻيا به ڪافي نوجوان ليکڪ آهن جيڪي
گرديو ۽ هنجي يادگار شانتينڪيتن جا اڻ ڏٺا عاشق آهن
۽ ٽئگور جي "سنيهي" ("عوام کان الڳ رهي ٻيگانا
ٿي ويندا سين..."[3]) کي کڻي پنهنجي ٻوليءَ، جاتيءَ، ديس
۽ دنيا جي ڀلائيءَ خاطر پنهنجو نمانو ڀاڱو ادا ڪري
رهيا آهن.

وطن دوست ٽئگور

”هرڪو ليکڪ پنهنجي ڊولي ۾ جو ليکڪ ليکندو آهي.“ گرديو جو هي گفتو هنجي وطن دوستي ۾ جي جذبي ۾ جو پورو اظهار ٿو ڪري. ٽئگور جي وطن دوستي فقط سندس قومي رچنائن تائين محدود نه هئي پر هن انکي عملي جامو پهرائڻ لاء هندستان جي آزادي ۾ جي هلچل ۾ ڀرو ڀاڱ ورتو.

جنهن وقت ٽئگور جو جنم ٿيو ان وقت اسانجو پيارو ديس انگريزن جي غلامي ۾ جي زنجيرن ۾ جڪڙيل هو. انهن زنجيرن کي ٽوڙڻ لاء لگن، همت ۽ غلامي ۾ خلاف نفرت جي ضرورت هئي. گرديو وٽ انهن ٽنهي جذبن جو اکٽ خزانو هو.

هن اهو پڪوڙي محسوس ڪيو ته جيستائين اسانکي ڌارين جي غلامي ۾ خلاف نفرت نه پيدا ٿئي آهي تيستائين اسان ۾ نه اها لگن ۽ نه اها همت پيدا ٿي سگهندي. ڪيس ڌاري غلامي ۾ خلاف ڪيڏي نفرت هئي سا سندس هيٺين حوالي مان ظاهر آهي :-

”اسانجي چوگرد جيڪي غلامي جون زنجيرون جڪڙيل آهن تنڪان مڪمل آجو ٿيڻو آهي، پوءِ ڇو نه،

انھن کي نوڙڻ لاءِ ھڪ ھڪ ڏنڪ ھڻندي، اسان ھون اڳيون کوٺن کان ٻاھر نڪري اچن. آزادي ھٿ ڪرڻ لاءِ ٻيو ڪو طريقو ئي ڪونھي... اڄ برطانوي سلطنت اسان جي ڏٽار ڪري ڪافي ڪمزور ٿيل آھي. ھيءَ نفرت ئي اسان کي طاقت بخشيندي ۽ ان جي ذريعي ئي سوڀ پرائينداسين.... مان انھن ھرگز چوڻ لاءِ تيار ناھيان تہ اسان کي پنھنجن حاڪمن اڳيان ڳچي ۾ ڪوڙو ۽ واٽ ۾ ڳاھہ وجھي وڃڻ کانسواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونھي. مونکي پنھنجي ملڪ جي طاقت تي پورو وشواس آھي. جنھن اڳيان سڀ نمايان ٿو.”

گرديو کي نہ رڳو ڌارين جي سياسي غلاميءَ خلاف نفرت ھئي پر انھن جي سڀيتا ۽ سنسڪرتيءَ جي انڌي نقل کان بہ نفرت ھئي. اسان کي مدت آھي تہ انگريزي سنسڪرتيءَ جو اثر پھرين بنگال تي ٿيو ھو. انجو نتيجو اھو ٿيو جو بنگالي جوان انگريزي ٻولي، ادب ۽ تمدن جو نقل ڪرڻ ۾ فخر وٺندا ھئا ۽ پنھنجي ٻولي ساھت ۽ سنسڪرتيءَ کي تڇ سمجھندا ھئا. اھو مرض ايترو تہ وڌيل ھو جو ان وقت جو مشھور بنگالي ناٽڪ نويس مائيڪل مڌسودن بہ چون ٿا تہ پاڻ کي انگريزن کان بہ وڌيڪ انگريز سمجھندو ھو. ڪڏھن بہ پنھنجي ٻوليءَ ۾ نہ ڳالھائيندو ھو ۽ نہ خط پٽ لکندو ھو. سدائين مغربي پوشاڪ پھريندو ھو ۽ جيڪي بہ سندس گھرا دوست ساڻس گڏجڻ ايندا ھئا تن کي بہ انگريزي پوشاڪ

ڀورڻ لاءِ زور ڀريندو هو. ٻئي طرف ٽئگور کي اهڙي نقل کان نفرت اپان ايندي هئي. هو ڪنهن رواجي چانهه پارٽيءَ جي ڪوٺ ۾ تيستائين نه قبوليندو هو جيستائين ان ۾ کيس پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ جواب ڏيڻ نه ڏنو ويندو هو.

هڪ دفعي گرديو جو آگري ۾ وڃڻ ٿيو. کيس "ونشيئ هوربونگ" ۾ گهرايو ويو. اتي جڏهن هو هال کان ٻاهر نڪري رهيو هو تڏهن هڪ شاگرد، جيڪو انگريزي تمدن جي رنگ ۾ رڱيل ٿي ڏٺو، تنهن زور سان انگريزيءَ ۾ واڪو ڪري چيو، "ٿري چيئرس، هپ هپ هوري." اهي لفظ ٻڌنديئي گرديو جو سيتل ۽ شانت مکڙو ڪروڌ ۾ لال ٿي ويو. شاگرد کي ڌمال ڪليندي چيائين، "جيڪڏهن ڪو انگريز مونکي اهڙي نموني ڪيڪاري ته مان اها ڳالهه سمجهي سگهان ٿو. پر هڪ هندستاني مونکي اهڙي جهنگلي داٺهن سان ڪيڪاري سو منهنجي سمجهه کان ٻاهر آهي. مان اهڙي داٺهن وري ٻڌڻ نٿو چاهيان." ان شاگرد وري ٻوڪ به نه ٻوليو.

اهڙا مثال گرديو جي جيون مان اڻيڪ ملي سگهن ٿا.

ٽئگور ٻاليءَ هوندي کان ئي پنهنجو نصيب ديس جي نصيب سان ڳنڍي ڇڏيو. ڇو ته اڃا ڏهين سالن جو مس هو ته ڪلڪتي ۾ هر سال لڳندڙ "هندو ميلي" ۾ وڃي پنهنجو لکيل شعر پڙهيائين. ساڳيءَ طرح

جڏهن ڪانگريس سڀا جو ٻيو اجلاس ١٨٨٦ ۾
ڪلڪتي ۾ ٿيو، تڏهن ان ۾ ٽيگور پنهنجو ٺهيل آرتي
گيت ڳايو هو.

سوديشي هلچل ۾ ٽيگور جو وڏو پارٽ نه ڪنهن کان
نه ڪجهه ڳجهو ڪونه هوندو. هو خود قومي گيت لکندو
هو ۽ ڳائيندو هو، ليک لکندو هو ۽ تقريرون ڪندو هو.
پنهنجي هڪ ليک "سوديشي سماج" ۾ ڪم ڪندڙن ۽
اڳواڻن کي صلاح ڏنائين ته عام ماڻهن ۾ وڃو ۽ هنن کي
سندن ئي ٻوليءَ ۾ سمجهايو ۽ کين منظم ڪريو. هن جيڪا
سوديشي سماج کڙي ڪئي تنهن جو هڪ مکيه نيم هو—
"پنهنجي سماج، عام طرح پارٽي سماج جي ڪنهن به
بندوبست يا سڌار لاءِ سرڪار وٽ نه ويندس." اهو
ڏيکاري ٿو ته گرديو ڪيترو نه گرم ويچارن جو هو ڇو جو
ان وقت خميس ڪم لاءِ سرڪار کي منٿون ميڙون ۽
عرض درخواستون ڪرڻ جو رواج هو، جيڪو هن کي نه
وڻندو هو، جئن پنهنجي "يادگيرين" ۾ لکيو اٿس.

١٩٠٥ ۾ ڪلڪتي ۾ هڪ ميڙ ۾ مضمون پڙهڻ ڪري
انگريزي سرڪار کيس ڇتاءُ ڏنو هو. پٺي پيري اهڙي
زبردست تقرير ڪيائين جو اُتي جو قومي فند لاءِ لک
رپيا ڪٺا ٿي ويا. جڏهن بمبئي ۾ لوڪمانيه تلڪ کي
گرفتار ڪيو ويو تڏهن ٽيگور خود تلڪ جي بچاءُ فند
لاءِ پئسا ڪٺا ڪرڻ لڳو. هن ١٩٠٥ ۾ "ڀنڊار" مخزن
چالو ڪئي جنهن ۾ انگريزن جي سخت ٽيڪا ڪندو هو.

ان وقت انگريزن بنگال جي ورهاڱي جو اعلان ڪيو هو.
هن جوان ورهاڱي خلاف احتجاج ۾ اهڙو ته سرگرم حصو
ورتو جو هنکي جوانن جو سرفروش ڪري سمجهيو ويو.
هنجو گهر وطن دوستن کي پناهه ڏيڻ جو مرڪز بڻجي
پيو. هنجا قومي گيت هرڪنهنجي جي زبان تي گونجڻ
لڳا. "وندي ماترم" گيت لئي جيتوڻيڪ بندش پيل
هئي ته به هو اهو عام ميڙن ۾ ڳائيندو رهيو.

اهو زمانو گذريو جي قومي سرگرمين جي چوٽي هو.
ان ئي وقت هن پنهنجو مشهور گيت "جن گن من" ناهيو،
جو اڄ اسان جو قومي ترانو آهي. ان گيت بابت اڃا به
شايد ڪيترن کي غلطفهمي ويٺل آهي ته گذريو اهو گيت
انگلنڊ جي بادشاه جارج پنجين جي ساراه ۾ ناهيو هو،
جا حقيقت ڪانهي. ان باري ۾ خود ٽئگور هڪ خط
۾ لکيتو، "هڪ دوست جنهنجو سرڪاري مرڪزن ۾
اثر هو، تنهن مونکي التجا ڪئي ته بادشاه جي ساراه
۾ ڪو گيت ناهيان. هنجي عرض مونکي عجب ۾ وجهي
ڇڏيو ته ساڳئي وقت ڪاوڙ به ڏياري. ڏاڍي آنڌ مانڌ
ٿيم. ان آنڌ مانڌ هيٺ ئي مون "جن گن من" گيت ۾
"ان" هندستان جي قسمت ناهيندڙ جي سوڀ جو اعلان
ڪيو آهي، جنهنڪو آد جڳاد کان مسافرن کي، ان اٿانگي
رستي کان، جو قومن جي خوشحالي ۽ زوال سان ڇانئجو
پيو آهي، رهنمائي ڪندو آهي، "اهو" جو هر انسان
جي دل ۾ رهي ٿو.

ساڳيءَ طرح هڪ ٻئي خط ۾ لکيائون "مونکي ته اها
۽ پنهنجي گهٽتائي ٻيڻي لڳي ته مان انهن شخص کي
جواب ڏيان، جن مون کي اهڙو حد درجي جو مورک
سمجهيو آهي، جيڪو جارج چوٿين يا پنجين کي
"امر سارٿي" سڏي سگهي ۽ چوي ته هو ديش جي
ٻي انت اتهاس جي اکنڊ ٻن کان ٻاهرا ڪندڙن جي
سونهن ڪندڙ آهي."

گرديو راجنيتي اڳوان جي رخ کان ته ڪڏهن ٿي قومي
سرگرمين جو ميدان ڇڏي آيو. ورڻي اُن ۾ انهيءَ چستيءَ
سان بهرو نه ورتائين. ان جي اها معنيٰ ڪانهي ته هو
وطن دوست نه رهيو. هو ته زندگيءَ جي پڇاڙيءَ تائين
۽ وطن دوست رهيو، ليڪن پوءِ پنهنجي ڪاره جو ڍنگ
ڦيرائي ڇڏيائين. پنهنجو وقت رچناتمڪ ڪم ۾ ڏنائين.
ان ڪم ڪندي گرديو جن مهاتما گانڌيءَ جي ليڊيءَ
سان ڪيترين ڳالهين ۾ متڀيد ٿي پيو خاص ڪري تڏهن
جڏهن ١٩٢١ ۾ گرديو "وشو ڀارتي" يونيورسٽي
جاري ڪري رهيو هو ۽ مهاتما گانڌيءَ هلچل شروع
ڪئي هئي. ان وقت مهاتما اهو اعلان ڪيو ته
جيڪڏهن هرڪو هندواسي هر روز صرف اڌ ڪلاڪ
سٽ ڪتي ته سوراج ٿورن مهينن جي اندر حاصل ڪري
سگهجي ٿو. گرديو کي مهاتما جي اها ڳالهه غيروگيانڪ
لڳي. هندو چوڻ هو ته سوراج اهڙي سستي چيز ڪانهي
۽ هن ايمانداريءَ سان محسوس ڪيو ٿي ته چرخو

ڪڏهن به موجوده زماني جي مشينن سان هلائڻ ۾ ٻيهي نه سگهندو.

ساڳئي سال ۾ والنٽي ڪمري جي سازش لئي ڪان گرديو ۽ گانڌيجيءَ جي وچ ۾ اختلاف ٿيا. گرديو جي دليلن ۾ عقلپسندي هئي ۽ گانڌيجيءَ جي دليلن ۾ لڳڪن ڪيالن انسان جي التجا هئي.

ساڳيءَ طرح سن ١٩٣٤ع ۾ جڏهن گانڌيجيءَ بهار جي زلزلي کي ڀارواسين جي گناهن جو نتيجو ڪوٺيو تڏهن ٽئگور کي ڏاڍو ڏڪ رسيو ۽ گانڌيجيءَ کي صاف ٻڌايئين ته اها ڳالهه صحيح ڪانهي.

مٿين اختلافن جي باوجود ٻنهي اعليٰ رهنمائن جي دلين ۾ هڪ ٻئي لاءِ اٿاهه سڪ هئي. مهاتما ٽئگور کي ”وڏو پهريدار“ جو خطاب ڏنو ۽ گرديو مهاتما جو پوني وارو ورت پنهنجن هٿن سان ٽوڙايو.

هنن ٻنهي کي نه رڳو هڪ ٻئي لاءِ سڪ هئي پر سندن ڪم لاءِ عزت به هئي. مهاتما پنهنجن پيارن کي شانتينڪيتن ۾ پڙهڻ موڪليو هو ۽ جڏهن گرديو پيرسن اوستا ۾ شانتينڪيتن لاءِ ٦٠ هزار رپين گڏ ڪرڻ لاءِ ديس جي جدا جدا هنڌن تي پاڻ اسٽيج تي ناچ، ناٽڪ ۽ سنگيت جا پروگرام ڏيڻ لاءِ دهليءَ پهتو ته اتي مهاتما سان مڪاميلو ٿيس. مهاتما کي گرديو جي فيصلي سخت صدمو رسايو. هن يڪدم هڪ شاهوڪار سيٺ کي خط لکيو: ”توهانکي پنهنجي سان اسانجي ديس

۾ ڪيترن جڳهن جي شيوا جون سنسٿائون هلنديون آهن
اڄ مان گرديو جي شانتينڪيتن جو ٽالو ٽوهائڻ سامهون
ٿو رکان. انهي آرٿڪ ڳهرج ٽوهائڻ پوري ڪرڻي پوندي.
گرديو هن ٻڍاپي ۾ اسٽيج تي اچي ٿي اچي لڌهڪان
اڄ ٿي ٽوهائڻ پئسي جي مدد ڪرڻي پوندي. پوءِ ٿي
مان ڪيس شانتينڪيتن واپس وڃڻ جي وينتي ڪري
سگهندس. ٽوهائڻ سٺ هزار گهڻ دان اڄ ئي ڏانهس
روانو ڪرڻو پوندو. ان طرح گرديو جو سوسان به رهي
ايندو ۽ شانتينڪيتن جو سنڪٽ به ٽري ويندو."

سيٺ پلا گانڌيجيءَ جي ڳالهه کي ڪيئن ٿي ٽاري
سگهيو. هن يڪدم سٺ هزار جو چيڪ ڪڍي گرديو
جي ٽالي تي موڪلي ڏنو ۽ گڏو گڏ هڪ خط ۾ لکيائين
”هي آهن شانتينڪيتن جي اَنتي چاهيندڙ جا قل قول."

گانڌيجيءَ گرديو کي وينتي ڪئي، ”هن عمر ۾ اسٽيج
تي چڙهي اڪٽنگ ڪريو، اها ديس جي لڄ جهڙي
ڳالهه آهي. توهين ڀارت ڀوميءَ کي ان شرم کان بچي
رکو. ٻيو آن چاهيو ٿا. شانتينڪيتن جو ڪنن وقت
جلدي ڪٽهي ويندو. توهين مهرباني ڪري شانتينڪيتن
موٽي وڃو ۽ انهي وڪاس لاءِ ٿسي پنهنجي طاقت ۽
وقت صرف ڪريو."

اهو ٻڌندي گرديو جون اکڙيون ڇلڪي پيئون. گانڌيجيءَ
جي ڳالهه مڃي شانتينڪيتن موٽي آيو ۽ شانتينڪيتن

هڪ وڏي ڏکيائيءَ مان لنگهي پار پيئي.

گرديو پنهنجن رچنااتمڪ سرگرمين ۾ مشغول هوندي به ڀارتي آزاديءَ جي هلچل کان الڳ نه رهيو.

سنه ١٣ اپريل ١٩١٩ع تي ڄليانوالا باغ واري ڪوس جي خبر ٽئگور کي زبردست ڌڪو رسايو. هن انگريزن کان مليل شاهي خطاب واپس ڪيو. ان وقت هن جيڪو وائسراءِ کي خط لکيو سو انساني آزاديءَ جي احساس ۾ سدائين ياد رهندو. هن لکيو، ”... وقت آيو آهي جڏهن هيڙي بي عزتي وقت هي عزت افزائي جا ٻلا اسانکي وڌيڪ شرمسار ٿا ڪن. مان پنهنجي سر انهيءَ خاص مرتبي کي ترڪ ڪري پنهنجن همر وطنين سان ٻانهن ٻيلي ٿي بيهندس، جي ذلت ڀري زندگي گذاري رهيا آهن.“

سن ١٩٣١ع ۾ جڏهن بنگال ۾ سرڪار ٻن راڄنيتي قيدين کي اُقت ماري ڇڏيو تڏهن گرديو شاهي عام ميڙ ۾ اچي تقرير ڪئي ۽ پنهنجو هيئون شاهڪار شعر ”سوال“ پڙهيو:

”اي ايشور!
تو بار بار هن دکي ڌرتيءَ تي
پنهنجا اوتار پئي موڪليا آهن.
هنن اسانکي اهين پئي چيو آهي:
سڀني کي معاف ڪريو،
سڀني کي پيار ڪريو،

دل جو وڏو ساڙ ناس ناس ڪري،
هو عزت لائق آهن، ياد رکڻ قابل آهن!
نه نه اڄ
مون هڪڙي رواجي پرنام ڪري
پنهنجي دروازي ٻاهران ئي موٽائي ڪڍيو آهي.
ڇا مون خود نه ڏٺو آهي
نه رات جي ڪريڙي اونده ۾
ڪيئن نه لڪل هنسا، بيوس تي وار ڪندي آهي؟
ڇا مون نه ڏٺو آهي
نه ڪيئن نه ڪهاڻي سڻائي ۾
ظالم جي سيني زوريءَ سان
انصاف جو آواز دٻجي ويندو آهي؟
ڇا مون نه ڏٺو آهي
نه ڪيئن نه نوجوان ٻارڙا ئي،
پٿرن سان ٽڪرجي موت جي گود ۾ سمهي پوندا آهن؟
هيءَ ڪهڙي آ پيڙا!
منهنجو گلو گهٽجي ويو آهي، بنسري گونگي ٿي
پيئي آهي.
اڄ منهنجي دنيا کي، انڌڪار پنهنجن چنبن ۾
جڪڙي رکيو آهي!
انڪري مان آنسن ڀر اکڙين سان
لوڪان هي اهم سوال پڇي رهيو آهيان:
جيڪي ماڻهو تنهنجي هوا ۾ زهر ملائي رهيا آهن،

تنهنجي روشنيءَ جي ڳالهه ڪري رهيا آهن،
ڇا تو انهن کي به معاف ڪري ڇڏيو آهي!؟
ڇا تو انهن کي به پيار ڪيو آهي؟"

1941 ۾ جيئوٽيڪ گرديو بيماريءَ جي بستري تي هو، تڏهن به هن ڪلڪتي ۾، راجنيتي قيدين جي ٻاري ۾ ڪونائل شاهي ميڙ جي صدارت ڪئي ۽ پنهنجي موقف کان فقط ٻه مهنا اڳ هن انگريزي سامراجين جي عيوضيءَ مس راٿبون کي ڪن مان دونهان ڪڍائيندڙ جو جواب ڏنو، سو اڄ به ڪنن ۾ پيو گونجي،— "...... ليڪن تهذيب کان وڌيڪ زندگيءَ جي رواجي گهرجن جي گهٽي ضرورت آهي، جن تي ئي اُن جي اڏاوت ڪڙي ٿيل آهي. انگريزن، جن ٻن سؤ سالن کان اسانجي قوم جي ڌن دولت تي قبضو ڪري، ان کي پيڙيو آهي، اسانجي غريب جنتا لاءِ ڇا ڪيو آهي؟ ماٺ جڏهن چوطرف نهاريان ٿو، تڏهن مون کي ٻکايل انسان روٽيءَ ٽڪر لاءِ ٿڙندا نظر اچن ٿا.. مون ڳوٺن ۾ ڏٺو آهي ته ڪيئن نه استرين کي پاڻيءَ چڪي لاءِ ڪڏون ڪوٺيون پنڌيون آهن، جو نه اُتي جيترا سڪول آهن، اوترا کوه به ڪونهن.. ڪيترن ماڻهو ڀُڪ ۾ پاڻ پيئندا رهن ٿا ته به ڪن پرڳڻي ضلع مان به ڪا ڇانوڻ جي لپ ڪانه ملي ٿي."

ٽئگور وطن دوست نه، اعليٰ وطن دوست هو. پر انڪا قوم پرست نه هو. "منهنجو ملڪ، صحيح هوئي نا

غلط ان خيال جو گرديو قائل ڪونه هو. ان ڪري هن
پنهنجي ديس جون جيڪي خاميون ڏٺيون، ان کي
بي نقاب ڪرڻ يا ندڻ کان هٽي نه پيو. ساڳئي وقت
ٻين ملڪن ۾ جيڪي به سٺيون ڳالهيون ڏٺائين ان کي
گرهڻ ڪرڻ کان نه ڪيٻايائين، ڇو ته اهڙيءَ ريت راجنيتي
آزادي نه پر سماجي، دماغي ۽ آرٿڪ آزادي پڻ ڪهندي
هئي. اهڙيءَ آزادي اچان ريڳو انگريزن جي غلاميءَ جي
زنجيرن نه هئي پر پنهنجين جهونين رسمن رواجن، ذات
پات، ڌرم مذهب، غريب شاهوڪار جي پيدا ڪيل جون
زنجيرون پڻ هيون. ٽيگور انگريزي غلاميءَ سان گڏ
انهن زنجيرن خلاف پڻ پنهنجو آواز بلند ڪيو. پنهنجي
هڪ نهايت سندر شروعاتي ڪوتا (جا بنگالي گيتانجليءَ
۾ ڇپيل آهي) ۾ پنهنجي ديس کي ذات پات، ڇوت ڇات
۽ اوچ نيچ جي پيدا تي تنبيهه ڪئي اٿس ۽ دور ڪرڻ
جي تقاضا ڪئي اٿس. ان ۾ هڪ هنڌ لکيو آهي:-

"هي منهنجا اڀاڳا ديس،
جن جي تو سدائين بي عزتي ڪئي آهي
سي تو کي گهڻي ئي مانو بڻائيندا.
جن کي تو انساني حقن کان محروم رکيو آهي،
جيڪي تنهنجي گود کان وانجهيل آهن،
سي تو کي ئي مانو ڪندا.
تون انسان جي ڇهڻ کان به ونءُ ويندڙ رهئين،
تون پنهنجي ذاتيءَ کان به نهندو رهئين،

هاڻي لوڪي ڏاڍيءَ جي ڪاوڙ ۾ جلڻو پوندو،
لوڪي سپاهي سان ملي وڻندي وراهي ڪانڊو پوندو،
سومان جي بزار ۾ لوڪي ۽ سپاهي سمان ٽيڻو پوندو.

گرديو ٻنهي ٻين رچنائن ۾ انهن شخصن جي خوب چٽري لاٿي، جيڪي اسانجي ديس جي پراچينتا جا انڌا عاشق آهن. ٽئگور هنن تي طنزون ۽ طنزي چٿرون لکيا آهن. هڪ چٿر "آريه ۽ اڻ آريه" ۾ ٻيءَ هڪ طنز ۾ اهڙن شخصن تي خوب ٺٺولو ڪيو اٿس جيڪي اڄ به چوندا آهن ته موجوده زماني جون وگياني کوجنائون سڀ هندستان ۾ اڳيئي موجود هيون.

ٽئگور ٻين ديسن جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ دنيا جي گهڻن ملڪن - آمريڪا، انگلنڊ، چين، اٽلي، رشيا، جپان وغيره جون ياترائون ڪيون ۽ جتي جتي لکڻ ڪوميت ۽ نسلي ڀيد ڀاءُ ڏٺائين اتي انهن کي خوب ننديائين. جنهن وقت هو اٽليءَ ويو، ان وقت اتي مسوليني جي فاسسٽ حڪومت هئي، جنهن هنکي ڪوٺ ڏني هئي. اتي کيس ان حڪومت جو سٺو پهلو ڏيکاريو ويو. گرديو انکري ان جي ساراه ڪئي ليڪن، جڏهن کيس اٽليءَ جون صحيح حقيقتن جي سڌ پئي تڏهن تسي "منچيسٽر گارڊن" ۾ خط لکي انکي صاف لفظن ۾ ننديائين. سندس اهو خط الهامڪ خط آهي. ان باري ۾ گرديو جي اُدگار دل جو بيان ڪندي سندس وڏو ساٿي مهالنوبس لکيو، "گرديو کي اٽليءَ جو وڪو هڪ

سنڌ طرف ڌڪاريو ويو. هن کي اٽلي ڏيهن راڄ فاشسٽ
گهيري ويٺا هوندا هئا. اٽليءَ جي ٻئي ڀاڱي جي خبر
هن کي تڏهن پيئي جڏهن هن اٽلي ڇڏي ۽ رومين رولانڊ
۽ ٻين سان گڏيو، جيڪي اٽليءَ مان جلاوطن ڪيا ويا هئا.
هن پنهنجي ڀل (اٽليءَ کي ساراهڻ جي) محسوس ڪئي
۽ انکي دور ڪرڻ لاءِ ڏاڍو منتظر هـو. هن وڏي
ذهين سر اٽليءَ بابت حقيقتون لکائڻ شروع ڪيون. هو
لکائيندو رهيو ۽ اسين ڏيهن راڄ ٽائيپ ڪندا رهياسين،
ته به هنجي لکائڻ جـي رفتار سان نه پهچي سگهندا
هئاسين. ان وقت هن کي ڪابه چيز مٺي نه لڳي. ننڊ
ٻاڙي حرام ٿي پيس. بيمار ٿي پيو. دل بيقرار ٿي پيس.
جڏهن پنهنجو بيان پورو ڪيائين ۽ انگلينڊ جـي
"مئنچيسٽر گارڊين" کي موڪليائين، تڏهن وڃي ٺيڪ
ٿيو ۽ من کي ساٽت آيس."

اهڙي بيقراريءَ جي جذبي وچان ٿي ١٩٣٨ ۾ جپان
جي فاشسٽ شاعر ناگوچيءَ کي جپان جي چين تي حملي
ڪرڻ واري قومي هٻچ کي ننديندي لکيائين، "توهين
مون سان ان ڳالهه ۾ شامل ٿا نظر اچو ته فاشسٽ اٽليءَ
جي ابيسينيا ۾ ڪيل خونريزي سخت نندا جوڳي آهي.
ليڪن چين جي ڪروڙين انسانن تي جو خونخوار حملو ٿيو
آهي، سو توهين ٻي نقط نگاهه سان ڏسڻ چاهيو ٿا. پـر
فيصلو سدائين اصولن جي بنياد تي ٿيندو آهي. ڪيتري
به وڪالت ڪرڻ سان ان حقيقت کي ٽالي نٿو سگهجي

ته مغربي ملڪن کان مولمار طريقا سکي جن چيني
جنتا تي حملو ڪري ان هڪ اخلاقي اصول کي ڪچليو
آهي جنهن تي انساني سڀيتا جو دارومدار آهي."

ساڳيءَ طرح آمريڪا ۾، جتي ايشياواسين لاءِ ڌڪار
چانيل هو، ان خلاف ٻن پنهنجو ناراضپو ظاهر ڪرڻ
کان نٿڪو نه هچڪيو. سي. ايف. اينڊريوز ڪسي
نيو يارڪ مان ٨ فيبروري ١٩٢١ تي خط ۾ لکيائين،
"هتي (آمريڪا) هرهنڌ ايشيا خلاف وڏي پيماني تي
چانيل بهتان ڪري بغض پريو پيو آهي." ٻئي پيري
١٩٤٤ ۾ جڏهن آمريڪا ۾ هندستانين کي اچڻ تي
بندش جو قانون بحال ڪيو ويو، تڏهن گورديو لکيو،
"خود يسوع مسيح به آمريڪا نه اچي سگهندو، ڇاڪاڻ
ته هڪ ته هن وٽ ايترو پئسو نه هوندو پيو ٻيو ته هو
ايشياواسي هوندو."

هڪ طرف اِهي، جتي آمريڪا هتا جتي قومي
پيد ياو چانيل هو، ٻئي طرف روشيا هو جتي اُن کي ختم
ڪيو ويو هو. ان بابت گرديو، روشيا جي بارے ۾ لکيل
خطن (جن تي انگريزن بندش وڌي هئي) ۾ هڪ هنڌ
لکيتو، "بيون سامراجي طاقتون پنهنجي قومي لوڀ جي
پيٽ ۾ غلام قومن کي قربان ڪنديون آهن، ته سوويت
يونين ۾ شيڊي قومن جو فائدن جو پورو پورو خيال رکيو
ٿو وڃي. مون اهڙيون قومون ڏٺيون، جي ڪلهه
تائين جهنگلي رولن جي قطار ۾ شامل هيون، تن کي اڄ

اهڙي سکيا ڏني وڃي ٿي، جئن آزاد ٿيڻ ۾ ترقي جي راهه تي وڌي سگهن. جڏهن مان هڪ طرف ٻ سؤ قومون (رشيا ۾) ڏسان ٿو، جي صلح پسند ٿيڻ ۾ ڪلهو ڪلهي سان لڳائي ترقي جي منزل ڏانهن وڌي رهيون آهن ۽ ٻئي طرف پنهنجي ملڪ جا سڌريل ۽ روشن دماغ انسان ڏسان ٿو، جي جهڳڙيلي ڏانهن وک وڌائي رهيا آهن، ته انهن پنهنجي قسمت جي حڪومت جي سرشتي جي پيٺ ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهان. هڪڙو سهڪار تي نه پيو لوٽ کسوٽ تي ٻڌل آهي."

گرديو پڻ چاهيو ٿي ته جئن روس ۾ تئن هندستان ۾ به جيڪي جدا جدا جاتيون آهن، سي پڻ اهڙيءَ طرح نئين وڪاس ڪن. ان لاءِ هن ضروري سمجهيو ته انهن جاتين کي اسرڻ جا وجهه ملڻ کپن، هنن جي ٻولي، ساهت، تعليم جي واڌاري لاءِ ڪوششون ٿيڻ کپن. انکري ئي هن ڪيترن موقعن تي اهو زور ڏنو هو ته هر ڪنهن پرانت جي ماڻهن کي پنهنجي ٻوليءَ لاءِ پيار ڪرڻ کپي. هڪ سڀني ۾ پارٽي جوانن کي چيائين، "پنهنجين پرانتڪ ڀاشائن کي پيار ڪريو."

ان باري ۾ مشهور فلمي اداڪار ٻلراج سهاڻي جيڪو شانتينڪيتن ۾ گرديو جي گود ۾ ڪيترا سال رهيو، پنهنجين "يادگيرين" ۾ ٽئگور سان ڪيل هڪ اهم گفتگوءَ جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن ۾ گرديو جا ماتر ڀاشا جي اهميت بابت ويچار، وڌيڪ صاف سٿرا ٿي اڀرن

ٿا ۽ اڄ وار ڊسب معنيٰ رکن ٿا. گفتگو هيٺين ريت ٿي هئي:-

”تون ماستري ۾ ڪان سواءِ ٻيو ڇا ڪندو آهين؟“ گرديو پڇيو.

”مان هندي ۾ آڪاٽيون لکندو آهيان. ڪافي لکيو اٿم ۽ ٿالو ڪمايو اٿم.“ ٻلراج وراٽيو.

”پر تون تہ پنجابي آهين نہ، هندي تہ تنهنجي ٻولي ڪانهي. تون پنجابي ۾ ڇو نٿو لکين؟“

”پر هندي تہ راشٽر ڀاشا آهي. مان پنهنجي پرانتڪ ٻولي ۾ ڇو لکان، جڏهن سڄي ملڪ جي ڀاشا لکي سگهان ٿو؟“

”مان بنگالي ۾ لکندو آهيان. اها بہ پرانتڪ ٻولي آهي. پر نہ فقط سڄو هندستان، پر دنيا بہ انکي پڙهندي آهي.“

”مان توهان وانگر وڏو ليکڪ ڪونہ آهيان.“

”اهو ننڍي يا وڏي ليکڪ جو سوال ڪونهي. هرڪو ليکڪ پنهنجن ماڻهن ۽ پنهنجي ٻولي ۾ جونئي ليکڪ آهي. رڳو اتي ئي هو پاڻ کي گهر ۾ محسوس ڪري سگهي ٿو.“

”شايد توهان کي اسانجي پرانت جي حالتن (١٩٣٧ع) جي سڌ ڪانهي. اسين پنجاب ۾ يا هندي يا اردو ۾ ئي لکندا آهيون. ڪير بہ پنجابي ۾ ڪونہ لکندو آهي. اها تمام مسڪين ٻولي آهي. حقيقت ۾ اها ڀاشا

ڪانهي پر هنديءَ جي هڪ اُپڀاشا آهي."
"مان توسان شامل راءِ ناهيان. بنگالي ساهت اهڙو
پراچين آهي جيترو بنگالي. ڇا تون انهن چوٽن ٽو چاهين
ته جنهن ٻوليءَ گرو ٽاگور جهڙا شاعر پيدا ڪيا سا
غريب ٻولي آهي؟"

"پر اهي ته سڀ نثر جا پستڪ آهن. مان غير
نثري ساهت جي ڳالهه ٿو ڪريان، جيڪو بنگاليءَ ۾
ڪونهي ڇو ته جديد بنگالي ٻولي تمام مسڪين آهي.؟
"ٺيڪ ان طرح هڪ سؤ سال اڳ اسان جا انگريزي
تعليم يافته بنگالي ودوان ڳالهائيندا هئا. پنهنجي ٻولي،
کي ڀڳٽي ڀائڻ ڏکيو ڪونهي. بنڪم چندر بنگالي ٻولي
کي ويهه هزار نوان اکر ڏنا ۽ مون ۸۰ هزار لفظ. مون
بنگالي ڀاشا کي اڏيو آهي. اڄ اها اظهار جي لحاظ کان
دنيا جي ڪنهن به ٻوليءَ سان برابري ڪري سگهي ٿي."
گرديو فخر سان چيو. "هڪ ونشيا کي دنيا جو ڪيترو
به ڌن دولت ڇو نه هجي ته به هوءَ عزت لائق
ڪانه ٿي ليکي وڃي. تون پاڻ سڄي زندگي ٻيءَ ڪنهن
به اُڌاري ورتل ٻوليءَ ۾ لکين، ليڪن توکي تڪو
تنهنجا ماڻهو، تڪو ان اُڌاري ورتل ٻوليءَ جا ماڻهو
پنهنجو سمجهندا. تون ٻئي ڪنهن جو بڻجين، تنهن کان
اڳ ۾ توکي پهريان پنهنجن ماڻهن جو بڻجڻو پوندو."

اهڙو وطن دوست هو ٽئگور جنهن کي نه صرف پنهنجي
بنگال پيو، هرهڪ پرانت ۽ ڀارت ديس پيارو هو، پر
دنيا جا ٻيا ملڪ به پيارا هئا، جو انهن کي به هو
پنهنجو ئي وطن سمجهندو ٿي.

انسانيت جو اديب ٽئگور

هڪ ساهتڪار جي حيثيت ۾ گرديو جي جڳهه نه فقط هندستان جي پر دنيا جي اعليٰ اديبن ۾ آهي. هر ڪنهن اعليٰ اديب پنهنجين اڪثر لکڻين ۾ پنهنجي زماني جي سچائي جو پرتو چٽو پيش ڪيو آهي، سماجي ۽ خرابين، نياءَ ۽ انياءَ جي ڪشمڪش جو ايمانداريءَ سان ورڻن ڪيو آهي. اهڙو مهان ساهتڪار ٽئگور به ٿي ڪونهي، جنهنجي ساهت جي گهڻي حصي ۾ سماجڪ ڀلائيءَ جي ڀاونا نه اڪل هجي ۽ جو فقط "رس" ۽ "روپ" جي زور تي مهان اٿيو هجي؛ ڇو ته جڏهن ٽئگور خود هڪ هنڌ لکيو، "جنهن ڪلا جي تهه ۾ سماجڪ ڀلائيءَ جي ڀاونا ڪانهي، اها بي معنيٰ آهي، بي جان آهي ۽ جيڪي انهي موهيندڙ روپ جا پوڄاري آهن، سي انسانيت جا ويري آهن." هو ٻئي هنڌ لکي ٿو، "اديب جو فرض هجڻ گهرجي ته هو پنهنجي ملڪ ۾ نئين زندگيءَ جو روح ڦوڪي، بيداريءَ ۽ جوش جا گيت ڳائي، هر انسان کي اميد ۽ خوشي جا پيغام پڏائي ۽ ڪنهن کي به نااميد يا اڪار ٿيڻ نه ڏئي. ملڪ ۽ قوم جي خيرخواهيءَ کي شخصي غرض تي ترجيح ڏيڻ

جو جذبو هر نئين نوڙي وڌي ۾ پيدا ڪرڻ اديب جو فرض هجڻ کپي.“

مٿين حوالن مان صاف ظاهر آهي تہ ٽئگور اڳيان ساهت جو مقصد ڇڙو هو. هن جي اڪثر ڪوتا، ڪهاڻي، ناول، ناٽڪ چاهي مضمون ۾ سماج جي ڀلائيءَ جي ڀاونا ضرور نظر اچي ٿي. سچ پچ ٽئگور کي انسان لاءِ اٿاهہ پريم هو. زندگيءَ جي آخرين گهڙين ۾ جڏهن دنيا جنگ جي بادلن ۾ گهيريل هئي، تڏهن بہ صاف صاف چيائين، ”مان انسان مان وشواس وڃائڻ جهڙو عظيم گناهہ نہ ڪندس.“ انسان ۾ اهڙي اٽوٽ وشواس ئي هن ۾ دنيا جي ڏک، رودن، پيڙا جو مقابلو ڪرڻ جي قوت ڏني. ان ڪري ئي هن دنيا جو تياڳ ڪرڻ جي مخالفت ڪئي. جنهن هڪ ڪوتا ۾ لکيو، ”مان موکش حاصل ڪرڻ لاءِ تياڳي نہ ٿيندس.“ اهڙي جذبي هيٺ جهاني فاشسٽ شاعر ناگوچي کي لکيائين، ”مان ان ڳالهہ کي مڃڻ لاءِ تيار نہ آهيان تہ ڪو ليکڪ زندگيءَ کان ڀڄي وڃي ڪنهن وڏي مناري تي ويهي سگهي.“

سن ١٨٨٦ع ۾ لکيل ڪوتا ”هريڪا“ ۾ چوي ٿو:-

”تون الي ويٺو ڪيستائين سوچنا لهندو رهندين؟
هلڻ جي ضرورت ڪانهي ساٿي،
هيٺ سخت ڌرتيءَ تي لهي اچ.

هو ڏس، سامهون طوفان پيو اچي،
تنهنجي خوابي دنيا آنسن جي ڦڙن ڌارا ۾ وهي ويندي.
وڄ جي چمڪاٽن ۾،
تنهنجي مٺي ننڊ جو نشو لهي پوندو.
اڄ ته اسين انسانن جي وچ ۾ هلون،
هنجي سک ڏک ۽ خوشي غم ۾ سندس ساٿ ڏيون.
هڪ ٻيءَ ڪوتا ”انعام“ (١٨٩٣ع) ۾ چوي ٿو:-
”مان هن سمنڊ وشال ڌرتيءَ ڏانهن
مدهوش نيڻن سان نهاريان ٿو
۽ نهارڻ ڇو مهنجين اکين ۾
آنسو ڇلڪي ٿا پون.
هيءَ حسين ڌرتي
ڪيترن انسانن جي محبت ۾ ڀڪيل آهي
ڪيترن ڏينهن جي ڏک سک سان داغي ٿيل آهي
لکين يگن جي سنگيت سان گونجيل آهي.
۽ مان هن سنسار جي مٽيءَ کي
پنهنجن گيتن جي مڌرتا سان
ڪيڙڻ چاهيان ٿو.
آڪاش جي گهٽائن کي وڌيڪ گهنگهور بڻائڻ چاهيان ٿو،
هن جڳ کي هڪ نئين چمڪ ڏيڻ چاهيان ٿو،
روشنيءَ جي لڪيءَ کي مٽائڻ چاهيان ٿو،
۽ هن سنسار مان ڪوچ ڪرڻ کان اڳ،
انسان جي مجبوريءَ کي سڀڪجهه گهٽائڻ چاهيان ٿو.“

مٿين ٻنهي ڪوتائن مان گرديو جي هردي اندر سمايل انساني پريم جو پورو پورو عڪس ملي ٿو. انهن ڪوتائن کي پڙهڻ سان انسانذات جي درد ۾ حقدار ٿيڻ جي تڙق پيدا ٿئي ٿي.

گرديو جي ڪوتائن جي لئه، سنگيت ۽ سليساڻي ته جڳ پرسته آهن. سچ ته انهن حوالن پٺيان ئي گرديو جو انساني پريم لڪل آهي. هن ڪوتا کي ڪروڙين انسانن تائين پهچائڻ ٿي چاهيو ۽ نه پنهنجو پاڻ تائين محدود رکڻ ٿي چاهيائين. ڀلا اها محدود رکندو به ڪيئن جڏهن دنيا ۾ بي انصافي، ڪٺورتا جا قهر ڏسندو. انڪري ئي ته درد ڀريان پڪاري اٿي ٿو:-

”هي نصيب اهڙو بي رحم ڇو آهي؟
اهو زنجيرن ۾ ڇو ٿو جڪڙجي
ٽوڙ، اي منهنجي دل، انهن زنجيرن کي ٽڪر ٽڪر
ڪري ڇڏ
۽ پنهنجي دل جي تمنا پوري ڪر.
جڏهن دل هڪ نئين سجاڳيءَ سان پرنور آهي،
تڏهن اندڪار ۽ ڪٺور قسمت دي ڪير ٿو ليکي؟
جڏهن بيڪل تمنا ڦاٿي نڪري ٿي
تڏهن دنيا ۾ ڪنهنجو ڊپ ڇا لاءِ ڪجي؟“

گرديو جو ايشور ۾ اٽل وشواس آهي ۽ هن جون ڪيتريون ڪوتائون ان جي وڏائيءَ ۾ لکيل آهن، پر ان هوندي به هو ايشور جو پاڻ مدد ڪري پوڻ جي

سگهيا نٿو ڏئي ۽ اُن جو مقابلو ڪرڻ لاءِ للڪاري ٿو،
جيئن هتي ذلّت ڪرڻا مان ظاهر آهي. اهو انڪري، جو گرديو
ايشور ۽ انسان جي وچ ۾ سڌو ناتو رکي، جنهن هڪ هنڌ
چوئي ٿو،"انسان ٿي ايشور کي نٿو ڳولي، پر ايشور پڻ
انسان کي ڳولي ٿو." ۽ جيڪي انسان، ايشور کــي
انسان ۾ نه ڏسي، مندرن مسجدن، پوڄا پاٺ ۽ روزي
نماز ۾ ڏسن ٿا، تنکي پيڌڙڪ چوي ٿو:-
"ڪول اکيون ۽ جاچ نه ڪر ڪا، ڪٿي آهي تنهنجو ڀڳوان؟
هو ته وڃي ان جاءِ رسيو جتي، هاري ڌرتي کيڙي ٿو،
پٿر مزور جتي پيو ڦوڙي، ڦوڙي ۽ گڏ ميڙي ٿو."
مٿين ڪرڻا ۽ "ٻه ٻيگها زمين" ڪرڻا ڏيکارين ٿيون
ته ٺڪور جو پورهيتن لاءِ ڪيڏو نه هنڌ ٿي ڌڙڪيو.
نه رڳو پورهيتن لاءِ پر سماج جي سڀني پيڙيل انسانن
لاءِ گرديو جي دل ۾ اٿاه محبت هئي ۽ پنهنجيءَ ڪرڻا
۾ اُنهن جي حقن جـو آواز بلند ڪيو اٿس. "شبالا"
ڪرڻا ۾ هڪ خوددار عورت جي واتان چوائي ٿو:-
"منهنجا نصيب، مونکي منهنجن، ان استريءَ جي
انڪار ڪان ڇـو ٿو وانجهڻ چاهين، جنهن سان آءٌ پنهنجي
غرور ڀري شڪتي هلائي جيوت جـا اُم انعام کٽڻ
چاهيان ٿي. اُهن ٿي پنهنجي اُتي جيوت جي پولاڻ کي
نڪڻ مان ڪٿي ٿي چاهيان؟ اڪي مرضي اُمر نه کو
صبر ڏاوي وهڻ وارن ڏيهن جو سڪل مهو و ڀاڳ کان
ڀاڱهوي، ڪنهن ڪرشمي ذوارن مونا وٽ گهلهوي اچي.

”مون کي ڪا به ڊپ نه، ڪو به موڪلي ڏيندم آئي،
جتي خزاني هٿ ڪرڻ لاءِ ڳري ۽ ڳرو جوکم کڻڻو ٿوي،
جتي چوڌاري سخت ڏنڌن ڀري کي هجن.
”سمجها سمي، جيڪر سنڀاليندي سيج پنهنجي ۽ وڃڻ
نٿي چاهيان. پر مان ته اهي خوف کي پيار جي طوفاني
اٿاهه سمنڊ ۾ گهڙڻ ٿي چاهيان، جتي سمنڊ جو طوفاني
جوش منهنجي مڪڙي تان ڪناري جو پردو هٽائي
ڦٽو ڪري ۽ سامونڊي پکين جي ڇهڪارن جي وچ مان
پڌري پر اچي پنهنجي ور پنڌ وڃڻ لاءِ منهنجي پڪار —
”لون منهنجو آهين.“

انهن شعرن پڙهڻ سان هڪ اهڙي باک پت نوڙ عورت
جي تصوير سامهون اچيو بيهي. هڪ ٻئي شعر ”آزادي“
۾ به اهڙي نئي استري جو چٽ چٽيو اٿس. ان جو نت
هي آهي — منجلي نالي ڇوڪري کي سندس سنگدل پيءُ
هڪ پوڙهي سان انڪري ٿو پرڻائي، جو اهو اوچ
گهرڻ آهي. پر مهن اندر ئي منجلي وڏوا پڄي ٿي
ٿي. سندس ماءُ هن سان همدردي ڪري ٿي ۽ ڪيس
وري شادي ڪرائڻ چاهي ٿي، پر اهي ڪئي نو پڌري.
ٻئي ماءُ ۽ ڌيءَ اندر جو اندر ۾ ڏجهندي ليون رهن.
ماءُ وچي سامين سڪالي ٿي ٿي. اهي سال اندر ئي
وري اهي شادي ڪرڻ ٿو چاهي، ليڪن منجلي بغاوت
ٿي ڪري. جڏهن سندس ٻيءَ نئين ڪناري ولهو ٿو
اچي، تڏهن گهر ۾ ڪڙڪو ٿو ڏسي. منجلي پنهنجي

ننڍي هوندي جي پرڻتم "پڙهين" سان پاڇي ويٺي هئي.

ٽين ڪوٺا ۾ وري هڪ استري جي دردناڪ ڪهاڻي ٻڌائي انس. "چونڪارو" ڪوٺا هڪ ٣١ ورهين جي گهرو استري جي خود ڪلامي آهي، جا مٿين وچولي ڪٽنب مان آهي. شروعات جون سٽون ئي ان عورت جي دک ڀري وارتا جو داستان پيش ٿيون ٻڌائين جا گهر جي روزاني ڪرت ڪار ۾ قيد ٿيل آهي ۽ ٻاهرين زندهه چرهندڙ پرندڙ دنيا کان پري آهي. چوي ٿي، "وڃ ڪي جيڪي وڻي سو چوي، پر منهنجن مٿان واري دري کولي ڇڏيو. مونکي هوا جو ٿڌو جهونڪو ته وٺڻ ڏيو... دوا ڇا جي؟... دوا وٺڻ جا ڏينهن گذري چڪا...."

ٽون ورهين جي هئي ٽڏهين هن گهر ۾ آئي هئي ۽ ۽ ڪوهجي ويٺي هئي روزاني ڪم ڪار جي ڏگهين قرندڙ گهرندڙ ٻانهن ۾.

چوي ٿي، "موقعو ئي ڪين مليم جو ڄاڻان ته آءُ آخر آهيان ڪير؟ ڪڏهين ڪل ئي ڪين پيم ته دنيا ڪهڙي مطلب سان پري پيئي آهي.

"اها ته سڌ ڪين هيم ته هوش زماني جي ٿاڙ ٿي، ڪهڙو سڌڪيمت ڇڙيندو آهي، اس ايتري ڄاڻ هئم ته رڌڻ کان ٻوهه ڪالبو آهي ۽ ڪاڇڻ کان ٻوهه وڌيڪ آهي. ٻاوهن سان لاڳو الهي، چڪر ۾ ڪڏي پيٺي قران.

ٻاويهه پورا سندس دروازي تي ٻاهر پنهنجا قدم رکيا آهن، پر ڪنهن ڏانهس اک کڻي به نه نهاريو آهي. شايد ڪنهن گهڙيءَ ساڻس ڇيڙڇاڙ ڪئي به هجيس؟ شايد ڪن سهائل قدمن جي آهٽ وٽ لاءِ ڌڙڪندڙ دل سان ٻاهر جي هير ۾ اچي اٿي به هجي، مگر ڪنهن کي سندس پرواهه هئي؟

چوي ٿي، "تون آفيس مان موٽندو هئين

۽ شام جو رات ٿي، هليو ويندو هئين

مگر رهڻ ڏي. مان اڄ اهي ڪن گهڙيءَ لاءِ اُٿيل من اندر لڪي ويل تمنائون ڇو پيئي دهرايان؟"

فقط هاڻ جڏهن هوءَ مرڻ ڪنڌيءَ تي پهچي چڪي، تڏهن پهريون ئي دفعو ٻاهر سندس پيٽي اندر قدم رنج فرمايو هو.

چوي ٿي، "ٻاويهن سالن جي منهنجي جيون جي لنبي عرصي ۾ اڄ ٻاهر منهنجي ڪوٺيءَ ۾ پير رکيو آهي."

۽ انهن ٻاويهه سالن جي نااميديءَ جي لنبي عرصي ۾ جيوت موت منجهه جهونڪارو پاتو. مٿين وچولي درجي جي ڪٽنبن جي ڪيترن ئي ذالن جي ساڳي ئي دردشا آهي.

هي ٽي ڪهاڻيون نهايت اهم آهن. ٽيئي استري پاتر مثالي پاتر آهن. کهڙي نه حقيقت نگاريءَ سان هنن جو چٽر چٽيو اٿس. ڪهاڻين کي پڙهندي مظلوم استرين لاءِ بي پناهه همدردي؛ سماج خلاف سخت نفرت جو طوفان

دل ۾ ڪتُو ٿي لڳو وڃي. ٻهراڻ ان ڪوتائن "شمالا" ۽
"آزادي" ۾ گرديو هڪ انقلابي شاعر ٿو لڳي. مان انهو
سمجهان ٿو گرديو ڪو هنن انهن ڪوتائن جي ناٽڪائن
جهڙيون ئي ٻاڪ ناٽڪائون ڪنهن ناول ۾ ٻيهر ڪيون آهن.
انهو "مايا" (چوکير ٻالي) ناول جي ناٽڪا جيڪا ودوا آهي
سا جنهن سان پريت ڪري ٿي ان سان ڪيس شادي نٿي
ڪرائي وڃي ۽ هوءَ ودوا جي ودوا رهجي ٿي وڃي،
ليڪن "آزادي" شعر جي ودوا ناٽڪا مجلس ۾ رڳو
شادي ڪري ٿي، ۽ پريتم سان پڇي وڃي شادي ڪري ٿي.

گرديو جي ڪوتائن جو چڱو حصو ٻال ڪوتائن جو
آهي. انهن جون پين خوبين سان گڏ خاص خوبي آهي
ٻال منو وگيان ۽ جذبات ۽ ممتا جي لهر. مثال لاءِ هڪ
جنس ڪوڙ ٿيندي. هڪ ڪوتا "دک جو ساٿي" ۾ ٻالڪ چوي ٿو:

"امي، پانهه ته ٿو ڪي گهر ۾ ترسڻو آهي ۽ مونکي
وڃڻو آهي دور ديس. منهنجي پيڙي سامان سان سٽيل
هن پر گهاٽ تي پيئي آهي. امان، هاٿي پڏاءِ ته تو لاءِ
ڇا ڇا وٺي اچان؟ امڙ، ٿو ڪي سون جا پيسر ڪون؟ سد
انهيءَ مان مسافري ڪريان سوني ديس جي، جنهنجي
ويجهو وهي پيئي سونا مٽي ندي ۽ پرسان پٽن ۾ فصل
ته ٿهي سونهري. پيلي ڏانهن ويندڙ رستي جي ڇانوَ ۾
سونهري چمپا اسري ۽ آهه چوڌاري ڏاران مولندس.

امي ٿو ڪي مولين جا پيار ڪون؟

مان ته ويندس مولين جي ساگر پار.

پنهنجي پٽيءَ ماڪ جي ڦڙي مثل موتي ڳالهه، جي ڪنار
تي لڏن لاءِ ۽ قيمتي ڦڙا ماڪ کي ڪراڙ ٿون، سي تو
لاءِ آڻيندس ابا.

ٻه اڏندڙ گهوڙن جا جوڙا آڻيندس دادا لاءِ، جن
تي چڙهي هو آسمان جي ٿوڪلا تيءَ واري ڪڍندي
۾ ٿي پيو اڏامندو. بابا لاءِ آڻيندس انيڪ چمڪندڙ گل،
امي لاءِ آڻيندس هڪ سونو دلو ۽ موتين جا ٻه هار،
جنهن جو ملهه ٿيندو سڀني راجائن جو ڌن!"

مون جيڪي گرديو جون ڪهاڻيون ڏٺيون آهن تن
مان ڪا به سندس پوئين دور جي ڪانهي جنهن ۾
ٺاگور جي ڪلا جو رنگ، روپ وڌيڪ نکري پيو. اها
سماجڪ ۽ احساسڪ شعور جي لحاظ کان وڌيڪ چٽي،
سڌي ۽ عوام جي وڌيڪ ويجهو هئي. جنهنجو اڳي هيٺ
تفصيلوار ذڪر ڪيو اٿم.

گرديو، ناول نويس جي نسبت ۾ ڪهاڻي نويس وڌيڪ
سڦل مڃيو وڃي ٿو، جيڪا حقيقت به آهي. هنجي
دنيا جي عالمي ڪهاڻي نويسن- چيخوف، او- هينري،
موپاسان ۽ گورڪيءَ سان گهڻي نسبت ڪئي ويئي آهي.
خاص ڪري چيخوف سان، جنهن وانگر هنجي ڪهاڻين
۾ روزاني جيون جو چٽ چٽيل آهي، منو وگيانڪ
ڪشمڪش ڏنل آهي ۽ انهن ۾ هڪ اونهون درد ۽
انسان دوستي جو جذبو اٽل هوندو آهي. گرديو جي
ڪهاڻين ۾ هڪ ڳالهه وڌيڪ هوندي آهي. ڪوي ۽

سنگيتڪار هئڻ ڪري سندس ڪهاڻين ۾ ڪولــا ۽ سنگيت پيدا هوندو آهي.

ٽئگور پنهنجين ڪهاڻين بابت لکي ٿو، "منهنجي دل چاهي ٿي تہ مان گهڻيئي ڪهاڻيون لکان. اهڙن رواجي انسانن جون ڪهاڻيون، جيڪي دنيا ۾ جنم وٺن ٿا، خاموش گمنام رهن ٿا ۽ هليا وڃن ٿا، روز مره جون ننڍيون ننڍيون ڳالهيون، هنن جو ڪارڻ ڳالهائڻ، دک درد جون وسريل يادگيريون جي وقت سان گڏ منتديون هلن ٿيون انهن سڀني بابت ڪهاڻيون لکان ۽ انهن هزارين لڙهن ۾ پنهنجا بہ ٻہ ٽي لڙڪ بہ ملائي ڇڏيان، جيڪي هنن سادن سودن انسانن پنهنجن وسريلن يادگيرين تي وهايا هوندا."

ٽئگور جي "ڪابولي والا" ڪهاڻي جيڪا سنڌيءَ جي بہ شاهڪار ڪهاڻي بڻجي ويئي آهي، سا هڪ خاموش ۽ گمنام گهورڙيءَ پٺاڻ ۽ هنجي يادگيرين جي ڪهاڻي آهي. "مان" ڪردار جي ڌيءَ "مني" ۾ هو پنهنجي ٿي ڌيءَ جو روپ ڏسي کيس پيار ڪري ٿو ۽ هوءَ بہ روز هنجي هوڪي جي انتظار ۾ رهي ٿي. پر جڏهن هوءَ وڏي ٿئي ٿي ۽ شادي لائق ٿيجي ٿي، تڏهن ڪابولي والا کي وساري وهي ٿي، جيڪو خوني حملي جي ڏوهہ ۾ جيل جي سزا کائي ٿو. جيل مان موٽڻ بعد هو "مني" (جنهنجي شاديءَ جون ان وقت تياريون ٿي رهيون آهن) سان ملڻ چاهي ٿو. پهرين تہ کيس ملڻ نٿو ڏنو وڃي،

ليڪن جڏهن پنهنجي ڪيسي مان پنهنجي سڳي ڌيءَ
جي همت جو نشان ڏيئي "مان" ڪردار کي ڏيکاري ٿو،
تڏهن هو گهر وارن جي سخت مخالفت جي باوجود
ڪابولي والا کي ملائي ٿو ۽ شاديءَ جي خرچ ۾ ڪٽ
وجهي ٿو. ڪيس پنهنجي پوٽ، ڪابل وڃڻ لاءِ پئسا ڏئي
ٿو. ۽ انهن ٻنهيءَ جو پرام ذات پات، چال چلگت ۽ ديس
ديسانترن جون سرحدون لتاڙي اڳتي وڌي ٿو ۽ انسانيت
کي زنده رکيٿو.

ساڳيءَ طرح ٽئگور جي ٻي شاهڪار ڪهاڻي "ماسي"
۾ ماسيءَ جي ممتا جو لاثاني چٽر آهي ۽ ان سان گڏوگڏ
هڪ بيدرد پٽنيءَ جي تصوير پڻ ڏني اٿس، جنهنکي
پٽيءَ کان وڌيڪ پيسا پيارا آهن.

ٽئگور جي ٻين بهترين ڪهاڻي آهي گونگي ڪنوار
(شڀا). هيءَ به هڪ معصوم گونگي نينگر جي آنسن جي
ڪهاڻي آهي. جنم کان گونگي آهي. جڏهن شاديءَ
لائق ٿئي ٿي، تڏهن مائٽن کي سندس چورا ڪورا ٿي.
سندس پاڙيسري لچ پرتاب متس هرڪ هاري وينو آهي
ته به شڀا جا مائٽ ڪيس پٽي هنڌ پرڻائي انسا چڏين.
شڀا خاموشيءَ ۾ گوڙها ڳاڙهيندي ٿي رهي. سندس پٽيءَ
۽ ساهرن کي جڏهن سندس گونگي هئڻ جي سڌ پوي
ٿي، تڏهن هو ڏاڍو بيپرواه ٿا رهن. جيڪو سندس
پرواه ڪرڻ وارو "پرتاب" هو، سو نه اتي هوئي ڪونه.
ٽئگور هيءَ ڪهاڻي نه لکي آهي جنسي چٽرڪاري

ڪٿي آهي. البت سندس پڇاڙيءَ ۾ شيبا ڪي پرتاب جي حوالي ڪرڻ واري ٻڌايل ڇهڻا، ڪلا کي ڪجهه ڌڪ هڻي ٿي.

ائين ڪونهي ته گرديو رڳو رواجي ماڻهن جي امنگن ۽ احساسن تي ئي ڪهاڻيون لکيون آهن، پر هنن جي مسئلن تي پڻ قلم هلايو آهي ۽ اهو سوال اٿاريو اٿس ته "هن دنيا ۾ هي ننڍڙا انسان گهٽي ۾ گهٽي دکي حياتي ڇو ٿا گهارين؟" جنهن "استريءَ جو خط" ڪهاڻيءَ جي نائڪا مرڻال پڻ ٿي. ائين ته مٿين ٻن ڪهاڻين "ماسي" ۽ "گونگي ڪنوار" ۾ به استري پرش جي وهنوار جو مسئلو به اچي ٿو وڃي. پر گرديو جون مسئلن واريون ٻيون ڪافي ڪهاڻيون آهن. جن ۾ بهترين آهن - "استريءَ جو خط"، "ليابڳ"، "بادل ۽ ڪرڻا" ۽ "جنم پتري".

"استريءَ جو خط" هڪ مظلوم عورت جي مرد جي ڏاڍائي ۽ سماج جي بي انصافيءَ جي رسمن رواجن خلاف بغاوت جي ڪهاڻي آهي. مرڻال هڪ بيباڪ عورت آهي، جا بي انصافيءَ جو مقابلو ڪرڻ لاءِ پنهنجي پتيءَ کان سدا لاءِ جدا ٿيڻ کان نٿي هٻڪي. جدا ٿيڻ وقت هوءَ پنهنجي پتيءَ ڏي هڪ خط ٿي لکي، جنهن جي طرز ۾ ئي ڪهاڻي لکيل آهي. اهو خط جيتوڻيڪ ڪجهه وڏو آهي ته به اهو مرڻال جي جذبن جي پوري ترجماني ٿو ڪري.

مرڻال جي ساهري گهر هڪ اڪيلي ابوجهه، نيمگر پنڌو

رهندڙ آهي. ان جو وهانءُ، مرلال جي مخالفت جي
باوجود هڪ پاڳل انسان سان ڪرايو ويو وڃي. پدمو پاڳل
پتيءَ کان ٻه ٻچي پيدا ٿي اچي. ليڪن ان تي سختي
ڪري ساهري گهر واپس موڪليو ويو وڃي، ڇاڪاڻ ته
هندو پڙهي اڇوت سماج جي رسم خلاف آهي ۽ هوءَ
اناٿ آهي. آخر پدمو تنگ ٿي پاڻ کي پاڻ ڏيڻي موت
آڻي ٿي. پدموءَ جو هي موت دردمند مرلال جي دل تي
زبردست اثر ڪري ٿو ۽ هوءَ خاندان، سماج، ڌرم سان بغاوت
ڪري آزاد ٿئي ٿي. خط ۾ پنهنجي پتيءَ کي لکي ٿي،
"تون اها ڳالهه سمجهيئي وساري ويٺين ته مان هڪ
خوبصورت عورت آهيان، ليڪن اهو تون ڪڏهن به پرکي
نه سگهيين ته مان عقلمند به آهيان." خط جي پڇاڙيءَ ۾
لکي ٿي، "تو شايد سوچيو هوندو ته مان آپگهات ڪري
ويندي آهيان. ٻڌ نه. مان اهو جهونو پنو ڪم نه ڪندس.
ميران ٻائيءَ چيو هو - جيتوڻيڪ منهنجي پتيءَ
مونکي ڇڏي ڏنو آهي، منهنجي ماءُ مونکي جدا ڪري
ڇڏيو آهي ۽ هاڻي مون کان ڪٽي ڪير به ٿوري پڇي
منهنجي ڀڳتي، منهنجو وشواس، مون سان گڏ آهن.
منهنجا مالڪ! هاڻي جيڪو به ٿيندو مونکي قبول
آهي."

مرلال جهڙيون باغي استريون بابو سنڌي هندستاني
ساهت ۾ تمام ٿوريون ملنديون.

۽ مرلال جهڙو اهي پاڪ ناٽڪ آهي هيمنت، لکور

جي "تياڳ" ڪهاڻيءَ جو ناٽڪ ٿو، اوچ درجي
ڪتاب جو آهي. هو ڪسم لاءِ موهت آهي ۽ ٽيڪ
ان سان لاڳاپو لهي ٿو. ليڪن ڪسم سچ پچ ڪانسٽا
ذات جي هڪ ٻال وڌوا آهي جنهنجي هيمنت کي
چاڻ نه آهي. جڏهن هيمنت جي پيءُ کي اها سڌ
پوي ٿي ته ڏهن هو پٽ کي حڪم ڪري ٿو ته پنهنجي
پتنيءَ کي گهر مان ڪڍي ڇڏ. ليڪن هو گهڻي سوچ
ويچار بعد هنکي ڪيڻ کان انڪار ٿو ڪري، جنهن
ڪري پيءُ پٽ کي تياڳي ٿو.

گردياري هن ڪهاڻيءَ ۾ ذات پات جي ڀيد کي جيڪا
چوٽ هنئي آهي سا دل ۾ چڀندڙ آهي ۽ جيڪا تصوير
ڪشي ڪئي آهي، جيڪي تشبيهون ڏنيون آهن ۽
جيڪو شاعراڻي ٻوليءَ جو شراب اوتيو آهي، سو هنجي
تمام ٿورن ڪهاڻين ۾ ملندو. ڪهاڻيءَ جي پڄاڻيءَ واري
نظاري کي دهرائڻ کان قلم رڪجي ٿو.

"ڪرشن پڪش جي پنڇين رات هئي. ڪاري ٻاٽ
پکين جا گيت سڻبا هئا. ليچي جو وڻ هيٺ هڪ
مس جي چٽي وانگر ٿي لڳو، جو گهٽ ڳوڙهي رنگ
جي پس منظر ۾ ڪرپال هجي. ڏاکڻي هوا تند ۾ هلندڙ
عادليءَ والڪيان اولده ۾ الڏا ڏ نڌ هلندي لي ويئي.
سنتال ٿيا اڪ چمڪ جي اولده کي چوري چوري ڏسڻ
جي ڪوشش ڪري رهيا هئا، جو ڪڏهن ڳوهارڻ کي
ڪولڻو الڻ.

آرام پئون ۾ ڪافي پٺتي ڪين ٿي آئي. هيمنت ريءِ وٽ پيل هنڌ تي ويٺو، اولهه طرف تڪي رهيو هو. ڪسم، پنهنجي پيرن کي ٻانهن ۾ جڪڙيو ٻاٽ ۾ ويٺي هئي. منهن ڪٽي سندس پيرن تي رکيو هئائين. وقت اٿاهه سانتيڪي ساگر جيان پکڙجي ويو هو. قدرت جي انت پکيڙ مٿان چڱ هئي موت هميشه هميشه لاءِ ڇٽي ڇڏي هئي. هرطرف نيستي هئي، وچ ۾ ڄڻ هو ۽ ڏوهي پيرن تي ڪري پيو هو.

سليپر جو آواز وري ٻڌڻ ۾ آيو. دروازي ڏانهن نهاري هريهر مڪرجيءَ چيو، "ڪهڙوني وقت ڏنو مانءُ، وڏو ڪ منهنجي وس کان ٻاهر آهي. ڪڍندس هاڻي ڇوڪريءَ کي گهر کان ٻاهر."

ڪسم، اهو ٻڌندئي پنهنجي پيرن کي ڪٽي جوش منجهان ڀاڪر پاتو ۽ انيڪ ڇمين سان ڪٽي پريائين ۽ نراڙيءَ کي شرڌا وچان چرنن سان ڇهائي پوئتي هٽي ويٺي.

هيمنت اٿيو ۽ دروازي وٽ اچي چيائين، "بابا، مان پنهنجي پتنيءَ کي نه تياڳيندس."

"ڇا؟" هريهر رڙ ڪئي، "پنهنجي ذات وڃائڻي اٿيئي؟"

"مونکي ذات پات جي پرواهه ڪانهي." هيمنت سنجيدگيءَ سان جواب ڏنو.

"ته مان توکي به تياڳيان ٿو."

”بادل ۽ ڪرڻا“ ڪهاڻي نه رڳو گردابو جي ڀيٽڙان
ڪهاڻي آهي، پر هڪ نرالي ڍنگ جي آهي. ان جي
وِشيه به نئين آهي. هڪ ئي وقت گوري سرڪار،
عدالت ۽ سماج جي سِتم ڪي اي نقاب ڪيو ويو آهي.
هن ڪهاڻيءَ ۾ ٽئگور هڪ روشن دماغ، مظلومن جي
ساٿي وڪيل جو، نئون ڪردار خلقيو آهي. ششي ڀوشڻ
وڪيل آهي. هڪ ڀيري جڏهن ضلع جو گورو مختيارڪار
ڳوٺ ۾ آيو هو ۽ سندس ساهيڙي ۽ شاگرد گري ٻالا
جي نيءَ هر ڪمار جي بي عزتي ڪري ٿو، تڏهن ششي
مختيارڪار خلاف ڪيس داخل ڪرائي ٿو، پر ڳوٺ جو
زميندار، هر ڪمار کي ڪيس تان هٿ ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿئي
ٿو ۽ ششي مئجسٽريٽ جي اک ۾ ٿـي ٿو پوي. هڪ
ڀيري پوليس عملدار ۽ سندس ماڻهن حق ناحق مهاڻن
جي شاهي ڄار ڪٽي ٿا ڇڏين ۽ ماڻهن کي پڪڙي ٿا
وڃن. جڏهن ٿي ششي پوليس سان سوال جواب ڪري ٿو
۽ پوليس عملدار جي گارگند تي هٿڪي وجهي ڦٽڪائي
ٿو ته سندس ٻري درگت ڪئي وڃي ٿي ۽ پنج سال
جيل ملي ٿو. ويچاريءَ جو جڏهن جيل مان ڇٽي ٿو تڏهن
ڪيس گري ٻالا ماڻهو موڪلي ٻاڦوت گهرائي ٿي، جيڪا
ان وچ ۾ ودوا ٿي چڪي هئي.

ڪهاڻي پڙهي پوري ڪرڻ بعد دل ۾ ششي ۽ گري ٻالا
لاءِ همدرديءَ جو ساگر لهرون مارڻ لڳي ٿو ۽ گوري
سرڪار ۽ سماج جي سرشتي خلاف سخت حقارت پيدا ٿي

ٿي. جن نامعلوم شخصي ۽ ٻالا جهڙن ڪيترن جـون حياتيون تباهه ڪيون هيون.

ساڳيءَ طرح "جنم پتري" ڪهاڻيءَ ۾ پيار جي شاديءَ جي حمايت ڪيل آهي. پـيءُ جنم پتريءَ ۾ وشواس ڪندڙ آهي، پر ماءُ وشـواس ڪندڙ ڪانهي ۽ پنهنجي ڌيءَ جي شادي سندس پريتم سان ڪرائڻ چاهي ٿي. پيءُ مخالفت ڪري ٿو تيستائين، جيستائين هنجا گره نٿا ٺهن. ماءُ ڇوڪريءَ جي ڪُوڙي جنم پتري ٺهرائي گره ملائي ٿي.

ٺڪور هن ڪهاڻيءَ ۾ طنز ۽ نفيس مذاق پيدو آهي جو ڪهاڻيءَ جو قدر ڀيڻو ڪيو ڇـڏي ۽ جنم پتريءَ جي رسم کي زبردست ڌڪ هنيو ڪيئي.

گرديو جون، ڪردارنـگاري ۽ مسئلن وارن ڪهاڻين کانسواءِ ماحول جون پڻ ڪهاڻيون آهن. جن مان مشهور آهن. "گنگا گهاٽ" ۽ "راجائي رنگ محل"، پر انهن ۾ حقيقت نگاري گهٽ ۽ رومانيت جي ڌارا وڌيڪ آهي.

گرديو ۱۸۸۴ کان ۱۹۴۱ تائين ڪل ۱۱۹ ڪهاڻيون لکيون. ڪڏهن پنجن سالن ۾ پنج ڪهاڻيون لکيائين ته ڪڏهن ۴۵. ڪهاڻيون ڀانت ڀانت جي وشين ۽ طرزن تي لکيل آهن. ڪردار نگاريءَ جون ته ڪي مسئلن جون. ڪي ماحول جـون ته ڪي ٻال منو وگيانڪ جهڙوڪ راهه چرن، پرديسي مهمان وغيره.

جڏهن وقت گذريو ڪهاڻي لکي، انوقت بنگال ۾ چٽا
پر هندستان ۾ ٻه ڪهاڻيڪار بنڪم چندر هو، جڏهن
جن ڪهاڻيون لکيل هيون. پر اهي اڪثر سادن سنتن،
جادن ڪرامت يا گهمسائي واقعن سان ڀرپور هيون يعني
انهن ۾ رومانوي ڌارا ڪم آڻيل هئي. ليڪن گرديو جي
شروعاتي ٻن ٽن ڪهاڻين کي ڇڏي ٻيون سڀ حقيقت
نگاريءَ جي ڌارا سان لکيل آهن. گرديو شروعاتي ڪهاڻين
۾ سادن سنتن کي ڪڙي چوٽ هڻي. مثلا گنگا گهاٽ،

اهڙيءَ طرح وشيه تُوڙي ٻناوٽ جي لحاظ کان
چٽجي ٿو ته گرديو جديد هندستاني ڪهاڻيءَ جي
شروعات ڪئي. ڪهاڻين ۾ سمدس ڀوميءَ جو ڀرپور
چتر نظر اچي ٿو. ڇا نديون ڍنڍيون، ڇا باغ باغيچا،
ڇا وڻ ٽڻ، ڳوٺ ٻستيون سڀ هن جي ڪهاڻين مان
جهلڪي پائيندا نظر اچن ٿا. ڪهاڻين جا ڪردار ڪٿان
ڪٿان کنيا اٿس — زميندار، هاري، مهاتما، ڳوٺاڻا، برهمڻ،
ماستر، ليکڪ، آفيسر، ڪلارڪ، وڪيل، ڊاڪٽر، ڇوڪرن،
۽ ٻار. انهن سڀني جي رهڻي، ڪرڻي، رسمن رواجن،
ڏک سک ۽ خوشي غميءَ جو چٽر اهڙي ته دلڪش
نموني چٽيو اٿس جو اهي جاندار سچا ٿي هوندي به انوکا
پيا لڳن. ڪهاڻين جي رنگ ته اصل بي عيب آهي.
ڪهاڻين ۾ انساني علم، عقل ۽ عمل، محبت ۽ انسانيت
جو ساگر ڇوليون ماريندو نظر اچي ٿو.

ڪهاڻيءَ وانگر، ٽئگور جي ناول ڪار اڳهه کي بنڪم چندر

جي اول جو ٻول بالا هو، ليڪن ٽئگور جا ناول بنڪم کان گهڻو اڳتي نڪري ويا. بنڪم جا اتهاسڪ ناول ايترا ته لکيل آهن جو هو سڏبو هندستان جو والٽر سڪاٽ آهي، جنهن جو مٿس اثر به پيو هو. پر اهي ناول به ناول گهٽ ۽ اتهاس وڌيڪ هوندا آهن. بنڪم جيڪي ٿورا سماجڪ ناول لکيا آهن تن ۾ هو سماجڪ رسمن رواجن جي پيروي ڪندڙ ناول نويس ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هو ان مت جو حمايتي ٿي لڳو ته مروج رسمن موجب جيڪو بڇڙائي ڪري ٿو، تنهنکي سزا ملڻ کپي، جئن "چندرشيکر" ناول جي شيوالني ۽ "ڪرشنڪانت ڪا ول" جي روهڻي.

ليڪن ٽئگور، سماج ۾ جيڪي مروج مدي خارج رسمون ڏٺيون، تن جي هن ڪڙي ٽيڪا ڪئي ۽ انهن خلاف آواز بلند ڪيو، جئن "مايا" ناول ۾ وڌوا جي پرڻم ڪرڻ جي حق جي تقاضا ڪئي اٿس، جيڪو بنڪم لاءِ ڄڻ هڪ گناه جو ڪم آهي.

ساڳيءَ طرح اتهاسڪ ناولن ۾ بنڪم اهڙو قوم پرست ٿو نظر اچي جيڪو پنهنجي ديس جي پراچينتا جي وڏائيءَ ۾ ڪوهيل آهي. اها هڪ تنگ قوميت آهي. ليڪن ٽئگور جي قوميت تنگ نه آهي، وشال آهي، جنهن ۾ پنهنجي ملڪ جون خرابيون ڏسڻ جي قوت آهي، جئن "گورا" ۽ "گهر ۽ ٻاهر" ناولن مان صاف ظاهر آهي.

نه رڳو موضوع ۽ ويچار ڌارا جي لحاظ کان ٽئگور جا

ناول بنڪم جي ناولن کان اڳتي آهن، پر بغاوت جي
لحاظ کان ته اهي اڳتي آهن. بنڪم جي ناولن ۾ رومانيت
جي ڌارا جو زور آهي، پر گرديو جي ناولن ۾ حقيقت
نگاري ۽ آدرشواد جو زور آهي. بنڪم جي ناولن ۾
مسئلن جي ڇنڊ ڇاڻ ۽ مدو وگياڻڪ ڪشمڪش نه جڻ عدم
پيدا آهن پر گرديو جي ناولن ۾ اهي اهم پارٽ ادا ڪن ٿا.
البت بنڪم جي ناولن ۾ ڪهاڻيءَ جو عناصر گهڻو آهي
جيڪو ناولن کي ڪٽي ٿو ڇڏي. ان جي جڳهه تي گرديو
جي ناولن ۾ وري ڪوتا جو جهرڻو نظر اچي ٿو. انڪري
بنڪم بنگالي ناول جو باني آهي ته ٽئگور جديد
هندستاني ناول جو باني آهي.

هندو ڀارتون ناول جنهنڪي جديد ناول چئجي ۽
بنڪم جي ناول کان ڀڃهه ترالو، سو آهي "مايا" (١٩٠٣).
ڪهاڻي ۽ مدو وگياڻڪ ڪشمڪش ۽ استريءَ جي دل
جي دردناڪ چٽر جي لحاظ کان هي ٽئگور جو بهترين
ناول آهي. هن ان ۾ هڪ وڌوا (مايا) جي محبت جي
ڪشمڪش جو داستان ڏنو آهي. هندي محبت اڳيان
جيڪي رڪاوٽون آهن تن خلاف هوءَ لڙڻ جي ڪوشش
ڪري ٿي، پر آخر ڪامياب نٿي ٿئي يا ائين چئجي
ته هنکي ڪامياب ٿيو ڏيکاريو وڃي، ڇو ته گرديو
ان وقت سماج جي رسمن تي ڪڙي آلوچنا ته ڪئي ٿي
پر ان خلاف بغاوت ڪرڻ نٿي چاهيائين. انڪري مايا
کي سندس ارتم اهاريءَ سان شادي ٿيو ڪرائي،

جيڪا ناول جي وڏي خامي آهي. اهو ڏيکاري ٿو ته ٽئگور تي آدرشواد جو زبردست اثر هو.

ساڳيءَ طرح ٻئي ناول "طوفاني رنگ" (١٩٠٦) ۾ به آدرشوادي ٽئگور حقيقت نگار ٽئگور تي ڇانيل نظر اچي ٿو. "طوفاني رنگ" هڪ اهڙي پرش (رميش) جي ڪهاڻي آهي جنهن کي طوفان ۾ ٻيڙي ٻڏڻ ڪري پنهنجي پتنيءَ جي بدلي ٻئي جي پتني (ڪملا) ملي ٿي ته هو هن کي ڌاري شخص جي امانت سمجهي پتنيءَ جهڙو ورتاءُ نٿو ڪري ۽ آخر ۾ ڪملا کي پنهنجو وڇايل پتي واپس ملي ٿو. ٻئي طرف ناول جي نائڪا نلني هڪ دفعو رميش کي دل ڏئي آهي ته پاڻ يا پيءُ جي زور ڀار هيٺ ٻئي شخص سان لانئون لهڻ نٿي چاهي. هتي آدرشوادي ٽئگور برهمڻ نلني ۽ رميش کي شادي نٿو ڪرائي. هن ناول جي خاص خوبي آهي خوبصورت رتا، جا گرديو جي ٻئي ڪنهن به ناول ۾ ڪانهي.

گرديو جو ٽيون ناول جنهن هن کي جڳ مشهوري ڏني ۽ جيڪو سندس ناولن ۾ بهترين مڃيو وڃي ٿو سو آهي "گورا"، جنهن نه رڳو ناول نويسيءَ کي اوچ ڏني، پر عقلپسندي ۽ قومي جاڳرتا کي به زبردست هٿي ڏني. اهو صحيح معنيٰ ۾ هندستان جو پهريون قومي ناول چئجي ته وڌاءُ نه ٿيندو، جنهن ماڻهن ۾ انڌ وشواس ۽ ڌارين جي نقل لاءِ نفرت ۽ صحيح وطن پرستيءَ جي جذبن کي جاڳايو.

"گورا" ناول جي ڪهاڻي ٻن نوجوانن گورا ۽ بناءَ جي پيار جو مسئلو کڻي لکي وئي آهي. ٻئي ذات پات جي ڀيد جي پرواهه نه ڪري ٻن برهمو سماجي ڇوڪرين سچترا ۽ للتا سان شاديون ڪرڻ ٿا چاهين. تنگدل انسان سندن راهه ۾ گهڻيئي رنڊ ڪون وجهن ٿا، پر هو انهن تي آخر سوڀ پائين ٿا. جنهن لاءِ برهمو سماجي پريش بابوءَ جي وڏيءَ دل ۽ هڪ هندو استري آنند مئيءَ ڪيرون لهڻيون. ليڪن "گورا" ناول رڳو پريم ڪهاڻي ڪانهي. ان معرفت انوقت جي سماجي ۽ راجنيتي مسئلن تي روشني وڌي وئي آهي.

ناول جا مکيه ڪردار ملڪ جي مسئلن تي خوب بحث مباحثو ڪن ٿا، نه آرام پسند وڏوان وانگر، جيڪي چانهه جي پيالي تي گشا گپا هڻندا آهن، پر انهن گنڀير انسانن وانگر جيڪي مسئلن کي پنهنجي جيون جو انگ سمجهندا آهن ۽ سچي دل سان انهن جو حل ڳولڻ جي ڪوشش ڪندا آهن.

ناول جو نائڪ گورا پاڻ کي پراچين روايت جي بندشن ۽ پنهنجي پيدا ڪيل بندشن ۾ ٻاهرين گهٽجڻ لڳي ٿو، پر پوءِ محسوس ڪري ٿو ته انهن بندشن کان ٻاهر وسيع دنيا پيئي آهي ۽ اهو محسوس ڪرڻ کان پوءِ چوي ٿو، "اڄ مان سچو پڪو هندستاني آهيان، مسلمان ۽ ڪرستان آهيان. اڄ هرڪا ذات منهنجي ذات آهي، سڀني جو ڪاڄ

منهنجو ڪاڄ آهي." اهو آهي ٽئگور جو انسان ذات ۽ وسنتيءَ جو پيغام.

ٽئگور جو چوٿون مشهور ۽ اهم ناول آهي "گهر ۽ دنيا" (١٩١٦)، جو ته "گورا" ناول وانگر قومي ناول آهي. اُن ۾ پنهنجي زماني جي راڄنيتي ۽ سماجڪ مسئلن ۽ ويچارن جو چٽو چٽيل آهي. هن ناول جي عبارت انوکي آهي. ناول ٽن مکيه ڪردارن وملا، نکل ۽ سنديپ جي وراتان بيان آتم ڪهاڻيءَ جي روپ ۾ آهي ۽ گرديو انهن جي آتم ڪهاڻين کي نهايت خوبيءَ سان هڪ ئي ڪڙيءَ ۾ ڳنڍيو آهي.

ناول جي ڪهاڻي آهي ته نکل پنهنجي پتنيءَ وملا کي خاص انگريزي ماستر پاڻ رکي گهر ۾ انگريزي تعليم ٿو ڏياري، جيڪا ان زماني جي هڪ نئين ڳالهه ليکي ويندي هئي، جڏهن ڇوڪرين کي وڏي تعليم نه ڏياري ويندي هئي. هو پتنيءَ کي ٻاهرين زندگيءَ ۾ پاڻ وڻڻ جي مڪمل آزادي ڏئي ٿو. هن جي وچ ۾ نياڪڙ سنديپ اچي ٿو، جيڪو ڪامٺو انقلابي آهي. وملا ان جي بلغاري تقريرن ۽ ڦڙ ٻاڻي ڳالهين تي ايترو ته موهت ٿي پوي، جو هڪدم پنهنجو گهر ٻار وسري ٿو وڃي. ايتري قدر جو پنهنجي گهر مان پئسا چوري ڪري سنديپ کي مدد ڪري ٿي، ليڪن پڇاڙيءَ ۾ پنهنجي غلطي محسوس ڪري ٿي.

گرديو هن ناول ۾ ٽن مسئلن جو انتهائي روپ

ڏيکاريو آهي. (١) استريءَ جو انگريزي تعليم حاصل ڪري گهر کان ٻاهر نڪري پنهنجي جا فرض وسارڻ. (٢) دهشت پسند انقلابين جون ڪارروايون. (٣) سوديشي هلچل هلائيندڙن جو زوري ماڻهن کي سوديشي شيون مڙهڻ لاءِ ڪوششون ڪرڻ. هن اهو صاف ڏيکاريو آهي ته استريءَ کي آزاديءَ کي جڙ واڙيءَ ۾ نه ٻڌائڻ کپي ۽ ديس جي آزادي نه امن اچلائڻ ۽ ٻاهين ڏيڻ سان ايندي ۽ نه عام ماڻهن کي زوريءَ سوديشي شيون مڙهڻ (جنکي خريد ڪرڻ جي ڪين وسعت ئي ڪانهي) سان ايندي. آزاديءَ لاءِ صحيح ۽ سنوا طريقا وٺڻ کپن ۽ آزاديءَ جي هلچل جي موهه ۾ ڦاسي سنديپ جهڙو تنگ، قوم پرست نه ٿيڻ کپي، پر نکل وانگر وسيع دل وارو وطن دوست ٿيڻ گهرجي. سنديپ ڪردار ۾ اسان کي هڪ فاشسٽ نظر اچيٿو، جيڪو چوئيٿو، ”جيڪي زندگيءَ جي هنر ۾ ٿرڀا آهن، سي پنهنجي ڪرت ۾ وڏي ۾ وڏا ڪوڙ ڳالهائڻ جي وڪالت ڪن ٿا، پنهنجن سياسي چوڻن ۾ ڪوڙا حساب ڪتاب رکن ٿا، ڪوڙ ڦهلائيندڙ روزانيون اخبارون جاري ڪن ٿا ۽ وچرندڙ مرض جا جيوڙا ڦهلائيندڙ مکين وانگر ٻاهر ڪوڙ جو پرچار ڪرڻ لاءِ پرچارڪ موڪلين ٿا. مان اهڙن وڏن ماڻهن جو ئي هڪ اماڻو ٿو لنگهه آهيان.“

هٽلر ۽ مسولينيءَ جو به اصولي اصول هو ته هٽلر ”مين ڪيمف“ ڪتاب ۾ لکيو هو، ”جيترو ڪوڙ وڏو هوندو

اوري ٿي اچي ڪامياب ٿيڻ جي وڌيڪ پڪ ٿيندي.“

ائين ٿو لڳي ته سينڊيپ هٽلر ۽ مسوليني جهڙن جو پيش رو هو. ٻئي طرف، نکل ٿو مهاتما گانڌيءَ جو سروپ آهي. سچ ۽ اهنسا جو حامي، زور زبردستي، ڪوڙ ۽ ٺڳيءَ جو دشمن آهي. هو صاف چوي ٿو، ”مان پنهنجي ديس جي خدمت ڪرڻ لاءِ تيار آهيان، پر سچ جو پوڄاري آهيان ۽ ان ڪري مان پنهنجي ملڪ کان به وڌيڪ پيار ڪريان ٿو. پنهنجي ديس کي ديوتا وانگر پوڄڻ سان ان کي سراپ پوندو.“

البت مٿي ٻڌايل ٻن مسئلن جو جيڪو نفي (Negative) پهلو ڏنو ويو آهي، سو انهن جي شفي پهلوءَ تي ايترو غالب آهي، جو ڪن جي دلين ۾ استريءَ جي صحيح آزاديءَ لاءِ، سوديشي هلچل لاءِ ۽ سڀني انقلابين لاءِ هڪ قسم جي نفرت پيدا ٿيندي، جيڪا چمڙ خود انتهاپسنديءَ جو نتيجو آهي، جنهن کي ناول ۾ ننديو ويو آهي.

”ڪمودني“ گرديو جو پهريون ناول آهي، جيڪو ”مايا“ وانگر سماجڪ ناول آهي. هن ۾ پتي پتنيءَ جي وهنوار جو مسئلو کنيل آهي، جيڪو اڄ به پراڻو مسئلو آهي.

ناول جي نائڪا ڪمودني هڪ پڙهيل ڳڙهيل سگهڙ سندري آهي، جنهن جو پلاند هڪ شاهوڪار عيشي جيئري مڌسودن جهڙي پتيءَ سان ٿو اٽڪي. هو انسان جي ويس ۾ هڪ شيطان آهي. هو پنهنجي استريءَ

کي ڏوڪڙا ڪري پنهنجين استرين سان عيش نه ڪري. اهو ڪمودنيءَ کان برداشت ڪرڻ کان ٻاهر آهي. هن کي پتيءَ جو گهر زهر ٿي نو لڳي. هوءَ اهو ڇڏي پنهنجي پيڪي گهر هلي اچي وڃي ٿي؛ ڪٽنب ۾ ڦهلارو ٿئي ٿو. ليڪن پڇاڙيءَ ۾ سندس پتي مڌسودن پنهنجي همت لاءِ پڇتاءُ ظاهر ڪري کيس ماڻهو موڪلي گهرائي ٿو. ڪمودني انڪري وڃي ٿي ڇاڪاڻ ته هوءَ گرڀوتي ٿي آهي ۽ ان حالت ۾ کيس ٻيو ڪو چارهو نظر نٿو اچي.

گرديو ڪمودنيءَ ۾ هڪ سُگهڙ پسند استريءَ جو پاتر خلقيو آهي ۽ ان معرفت مردن جي ڏاڍائيءَ کي بي نقاب ڪيو آهي. ڪمودني پتيءَ کي پرميشور ڪري مڃڻ لاءِ تيار ڪانهي. اهو ڏيکاري ٿو ته ٽئگور اسانجي سماج جي جهوني رسمن رواجن کي، جن جو اکين مڃڻ لاءِ تيار ڪونهي. ساڳئي وقت انهن کي صفا ٽوڙڻ جي به خلاف آهي. هن جي ناولن ۾ سدائين پتي پتنيءَ جي وچ ۾ ٽڪر ڏيکاريل آهي، جيڪو ڪن حد دل کي جهڙپي ٿو ته ڪن حد نٿو جهڙپي.

گرديو اهو ساڳيو پتي پتنيءَ جي وهنوار جو وشيه پنهنجي ٻن ناولن ٻه ڀيڻ (١٩٣٣) ۽ ڦلواڙي (١٩٣٤) ۾ پيش ڪيو آهي جي ٻئي ناوليون آهن. انهن ۾ ٽئگور سرمايه داري سرشٽي جي اُن حقيقت کي بي نقاب ڪيو آهي، جنهن ۾ شادي هڪ سانگ ڪري وڃڻدي آهي ۽ پيار ائين سان پوءِ هڪڙي ٿيندي آهي ته پراڻو اي هوندي آهي. ٽئگور هن پوءِ ناولن ۾ اُن اڳين سماجڪ ناولن

کان گهڻو اڳتي نڪري آيل نظر ٿو اچي. هي ناول
جيتوڻيڪ ننڍا آهن پر نه ته اهڙائي اهم ۽ ڪامياب
آهن جهڙا ٻيا وڏا ناول- مايا، گورا، گهر ۽ دنيا وغيره.

”ٻه ڀينر“ ناول جي نائڪ شريڪانت (ششانڪ)
کي سڊول سندر ۽ سگهڙ پتني (شرميلا) مليل آهي جا
هن جي ماءُ وانگر سنڀال ڪري ٿي. شرميلا سادي سودي
آهي ۽ ناهه نوهه مان نه ڄاڻي. شريڪانت پنهنجي ڌنڌي
۾ اهڙو مشغول ٿو رهي جو پتني ڏانهن پورو ڌيان نٿو
ڏئي سگهي. جڏهن هن جي چنچل سالي اُرمي، شرميلا
جي بيماريءَ وقت اچي ٽڪي ٿي، انهن هـي مٿس
مفتون ٿي ٿو پوي ۽ هوءَ به هن کي پيار ڪرڻ لڳي ٿي.
اها ڳالهه شرميلا جي دل ۾ پيڙا پيدا ڪري ٿي پر هوءَ
پتيءَ جي خوشيءَ لاءِ پنهنجي خوشيءَ جو خيال نٿي
ڪري. اُرميءَ ۽ شريڪانت موٽر ۾ چڙهي چڪر هڻڻ
لڳن ٿا ۽ ”مدهوشيءَ ۾ پنهنجون سموريون جوابداريون
ڊپ ۽ شرم کوهي“ وهن ٿا.

شريڪانت جو ڪم رلي وڃي ٿو. انهي جو پرواهه
نٿو ڪري ۽ شراب جي خمار ۾ چُور رهي ٿو. ڌنڌي ۾
زبردست نقصان پوڻس ٿو پر شريڪانت کي انهي پرواهه
ٿي نٿي رهي. شرميلا نيٺ پنهنجي پيءُ کي پنهنجي
”ٻهاڄ“ ڪري وهارڻ لاءِ تيار ٿئي ٿي ۽ پتي اها ڳالهه
قبول ڪري ٿو. اُرمي اهو فيصلو ٻڌي ٻنهي پتيءَ لسي
چڏي ٿي. ليڪن اُرمي ٽوون ڏينهن ۾ محسوس ڪري

آلدي آهي ۽ ان ٿي نہ ٻاڻ ھڻن ٻنهي جي گهر ۾ بربادي ڪري هوءِ هنجي راهہ مان نڪري، ڊاڪٽري پڙهڻ لاءِ يورپ هلي ٿي وڃي. شرميلا پنهنجي پتيءَ کي چوي ٿي، ”توهين موٽي سيڪاربو، ترڪيب ڏيو، جنهن مان توهان جي دک سک ۾ ساٿ ڏيڻ ۾ پاڻ کي توهان جي لائق بڻايان.“

گرديو هن ناول ۾ استريءَ جي ٻن روپن - محبوبا ۽ ماءُ جو دلڪش چٽ چٽڻ ۾ ڪمال ڪيو آهي؛ اهوئي سڄيو ڏنو انس تہ جيڪي انسان پنهنجي پتنيءَ ۾ ئي ماءُ ۽ محبوبا پائين ٿا سي سکي رهن ٿا. هن اڻ سڌيءَ طرح اڄ جي سماج ۾ هلندڙ ناجائز پيار تي ملامت پڻ ڪڍي آهي.

ساڳي طرح ڦلواڙي ناول جا مائهي آهن - نيرجا، ادتيہ ۽ سرلا. نيرجا ۽ ادتيہ پتي پتني آهن ۽ سرلا نيرجا جي سوٽ آهي ۽ ادتيہ جي نمائش جي انچارج. پتي پتنيءَ کي هڪ باغ آهي جوئي سندن آدرش زندگيءَ جو ذريعو آهي. نيرجا جي بيمار ٿيڻ تي سندس سوٽ کي مدد لاءِ گهرايو ويو. ليڪن جڏهن نيرجا پنهنجي پتيءَ کي باغ جو ڪم ڪندي، سرلا ڏاڍهن سندس پريت ۽ ارواح ڏسي ٿي تڏهن اها ڳالهہ هن کان برداشت ڪانہ ٿي ۽ ٻنهي پتي پتنيءَ جي وچ ۾ ڪاهہ ڪولهي ٿي وڃي. نيرجا پتيءَ کي سرلا کان پري رهڻ لاءِ زور ڀري ٿي ۽ هو اها ڳالهہ مڃي ٿو.

اڻڀڳو سرلا سان شادي ڪرڻ جي چاهنا کان انڪاري. جڏهن سرلا کي پتي پنهنجي جهڳڙي جي سبب ٻوڙي ٿي ڏنهن ٻاڻ هڻن جي راهه مان نڪري وڃڻ چاهي ٿي. هو جلدئي رمڻ (ادتيه جي سوچته) سان گڏ جيل ۾ وڃي ٿي. سندس جيل وڃڻ کان پوءِ نيرجا پنهنجي پتي کي سرلا جي محبت جي مخالفت نه ڪرڻ جي پرتگيا ڪري ٿي، فقط ان شرط تي ته سندس پتي کيس پنهنجي محبت کان محروم نه ڪندو. پر جڏهن سرلا جيل مان آزاد ٿي اچي ٿي ته ڏنهن نيرجا هنجي شڪل به ڏسڻ پسند نٿي ڪري ۽ چوي ٿي ته نڪري وڃ هن گهر مان. هتي فقط مان ئي رهندس. ۽ ائين چوندي هنجو پراڻ پکي پرواز ڪري وڃي ٿو.

پڌهي ناول جي ڪهاڻي، رڳا ۽ ڪردار نگاري ۾ گهڻي هڪجهڙائي آهي. رڳو قلواڙي جي سرلا "پ. پيمر" جي ارمي کان وڌيڪ بردبار، جوابدار ۽ وطن دوست آهي. هنڪي نيرجا جي پتي ۽ لاءِ ارواح آهي پر سندس پتي ۽ جي جي بيماري، پيڙا ۽ مخالفت ڏسي سندس پتي ۽ کي نيرجا کي پيار ۽ ڌيان ڏيڻ تي زور ڏيندي رهي ٿي. ٻئي طرف نيرجا ۽ "پ. پيمر" جي شرميلا جي وچ ۾ اهو تفاوت آهي ته شرميلا پنهنجي جو ارمي سان پريم ماڻ ميٺ ۾ الدر جو الدر ۾ سهي ٿي ۽ ٻاهر کي شادي ڪرڻ لاءِ زور ڪري ٿي. پر نيرجا پنهنجي پتي جي سرلا جو پريم ماڻ ميٺ ۾ نه رڳو نه ٿي سهي پر الٽو سخت ورود

ڪري ٿي ۽ پڇاڙيءَ جو ان ورون ڪندي ڏسي پران
ليا ڳي ٿي. ليڪن ٻنهي ناولن جا ناٽڪ شريڪانه ۽
ادبي هڪجهڙائي آهن. ٻه ڦلواڙي، جو "رمڻ" "ٻه پيئر"
جي "نرنڌر" ڪردار جي پيٽ ۾ نهايت پيارو ڪردار
آهي جو ٿي چڪو ناول جو سڀ ناٽڪ آهي. ٻنهي ناولن
جي رٿا ٻه سليس، سڌي سنئين آهي، لاهه چاڙهه
کان آجي آهي، انڪري گهڻي دلچسپ آهي. ٻنهي
ناولن پڙهڻ کان پوءِ دل ۾ مظلوم عورت لاءِ همدردي
جاڳي ٿي نه مردن جي، ٻنهي جي پٽنيءَ ڪي پريم ڪان
نجي، ٻيءَ استريءَ ٿي پريم ورڪا ڪرڻ واري مئورتيءَ
لاءِ حقارت پيدا ٿئي ٿي.

ٽئگور جي پڇاڙيءَ واري دور جو ٻيون اهم ناول
آهي "ليڻ سنگي" جنهنجو هڪ حصو "لئبارٽري"
سڏجيءَ جي نالي هيٺ سنڌيءَ ۾ ڇپيل آهي. اهو حصو
نه ناول ٻدران ناولٽ ٿو لڳي.

هي ناول موضوع توڙي عبارت جي لحاظ کان نرالو
آهي. ان ۾ سرمائيداري سماج جي مٿئين وچولي طبقي جي
ماڻهن جي ڪوڪلائيپ، سطحي زندگي، ڏيکاءُ ٻاڪدب
وغيره تي زبردست چوٽ ڪيل آهي ۽ ساڻ طنزي ۽
ٺٺوليءَ ڀرئي نوع ۾.

ناول جي نائڪا آهي ودوا سهڻي. هوءَ ٻوليءَ ۾ آنسو
وهائي زندگي برباد ڪري ڇا ٿي ٻو ٻوليءَ لاءِ ٻاسران
ڏيهي ۽ ولي سگهي ٿي. هڪڙي ٻئي وڪان هزارن وانگر

جي ٽِباڻوري ورتي ۾ ملي ٿو. ان ڪان سندس عزيز ڪيس ڪورٽ ۾ ڌڪلين ٿا، پر انيٺ هوءَ ڪامياب ٿئي ٿي. هن ڪي اڇاڻا سندس ننڍپڻ وارا مرد ساٿي خط پٽ لکندا آهن ته انگريز جو هن سان محبت اٿن پر سندس چيڪ پڪ ۾ اک اٿن. سهڻيءَ کي نيلا نسائي ڏيءَ آهي جنهنجي شادي هوءَ اهڙي ڇوڪري سان ڪرائڻ ٿي چاهي جو نه رڳو هن ڪان پئسو نه وٺي پر اٽلو هنجي ٽِباڻوريءَ جي سنڀال ڪري، سندس پٽيءَ جو نالو زنده رکي. هڪڙي اهڙو ڇوڪرو ريوني پٽاچاري ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو، پر اهو به هڪ نوڪرياڻيءَ جي اثر هيٺ آهي ۽ سندس به ٽِباڻوريءَ جي پئسن ۾ اک ٿي ڏسجي. نيٺ نيلا ڪنواري ٿي رهجي وڃي ٿي ۽ ٽِباڻوري ڀڄي ٿي وڃي.

ٽئگور هن ناول ۾ متين طبقي جي ڀورواءِ ماڻهن جو چٽو چٽيندي پڌايو آهي ته ڪيئن نه هنن وٽ سڀڪجهه ناڻي جي ئي معيار سان ماپيو وڃي ٿو. هنن کي انسانن ڪان وڌيڪ ڪتن سان پيار آهي ۽ وڳيان ساهمت لاءِ ڪاٻر سگ نه اٿن. چانهه پارٽيون وغيره هنن لئي استري پرش (جوان نوڙي پيدا) فقط هڪ ٻئي سان ڇير چاڙ ڪندا رهندا آهن.

ناولن جي مختصر متين سمالوچنا مان ڏسڻ ۾ ايندو ته ٽئگور جو ناول دنيا جي اُستاد ناول نويسن. بالزڪ ۽ ٽالسٽاءِ جي ناولن جي درجي ٿي نه رسي سگهندو. پر

ور پيش وانگر هڏن هو جڏهن سگهندو، جيئن ۽ پهچي
نه هوءِ ڪونه ته ويس ناول نويس ۽ رڳو هو ڪونه ليکڪ
ٽئگور جو ناول دنيا جي پين مشهور ناولن نويسن - ترجنيف،
ڊڪنس جهڙن جي ناول سان ته ضرور ارمئي سگهندو.

ٽئگور اٽڪل ٣٠ ناٽڪ ۽ ڇهه ٽا - لکيا آهن پر سنڌي
۾ هنجا رڳو ست ناٽڪ ترجمو ٿيل آهن، رت ياترا،
آزاديءَ جي ڪوڏي، مکس ڌارا، چترا، اما ۽ وناٽڪ،
آريه ۽ اڳ آريه ۽ ڪورڻ ڪنتي.
انجا شايد اهي سبب ٿا ڏسڻ ۾ اچن ته (١) سنڌ س
ڪافي ناٽڪ اهڙا ڪامياب ڪونهن، جهڙا سنڌس شعر،
ناول ۽ ڪهاڻيون جيئن اسانجو مشهور ناٽڪ نويس ۽
هدايتڪار - اداڪار پروفيسر منگهارام ملڪاڻي به هن جي
ناٽڪن لاءِ چوي ٿو ته ”انهن ۾ گهڻيون خاميون رهيل آهن...
ناٽڪ نه رڳو ڪمري ۾ ويهي پڙهڻ لاءِ آهي پر اسٽيج
تي ڪري ڏيکارڻ لاءِ رٿيل آهي، جنهنڪري ناٽڪ
نويس کي رنگ ڀوميءَ جي هنر جي به درڪار آهي،
جنهن جي ٽئگور جي ناٽڪن ۾ کوتاهي آهي. ٻيون
سالن کان ٽئگور جا ڪيترا ناٽڪ اسٽيج تي نه آندا
آهن، جنهن ڪري پيش ڪرڻ ۾ مونکي ڪيتريون مشڪلاتون
آڏو آيون آهن، جي مونکي خاطري آهي ته خود ٽئگور
کي به آڏو آيون هونديون... خصوصا اسٽيج ۽ زمان جي
اتفاق وارا ناٽڪ اصول ٽئگور اڪثر ٽپيو ڇڏي.٭
(٢) هن جي ناٽڪن ۾ گهڻي تمثيل ۽ رهسواد

استعمال ڪيل آهي. ڪٿهن هنڌ شايد اهين به لکيو اٿس
ته سندس ناٽڪن لکڻ جو مقصد اهي هو ابهور ڪسي
جاڳائڻ ۽ هن ناٽڪ اسٽيج تي ڏيکارڻ جي لحاظ کان نه
پر ويچارن جي ڪشمڪش کي پيش ڪرڻ لاءِ اهي
لکيا. انهن جي لاءِ هن گهڻي ۾ گهڻا پلاٽ ۽ آکاڻيون
سنسڪرت ساهت مان کنيا ۽ انهن کي پنهنجي نقطه
نگاهه ۽ عبارت سان پيش ڪيو اٿس. انهي اهڙا معنيٰ
ڪانهي ته هن جديد زماني جي مسئلن يا ويچارن لاءِ
ناٽڪ ڪي نه لکيا. ڪافي اهڙا سٺا ناٽڪ لکيل اٿس.
ڪن ناٽڪن ۾ اهڙا عاليٰ نوان ويچار ڏنا اٿس جي
سندس پنهن وچڙانن ۾ به مشڪل ڏسڻ ۾ ايندا. مثلا
رٿ ياترا ناٽڪ ۾ ڏيکاري ٿو ته اڄ زماني جون واڳون
عام جنتا جي هٿن ۾ آهن ۽ نه راجائن، پروهتن،
شاهوڪارن يا فوجين جي هٿن ۾.
رٿ ياترا جي آکاڻي هيءَ آهي ته مهاڪال (زمانو)
جي رٿ ياترا ۾ رٿ اصل اچل ٿيو بيٺو آهي، چرڻئي
نٿو. ڪي چون ته پانچ منتر پڙهي، ڪو مها پرش هٿ
وجهي، راجا ڏوري ڇڪي، سپاهي هٿ وٺائين. ڪو
چوڻ لڳو، "اڄڪلهه جتي ڪٿي شاهوڪار جي ڇڪ
ٿي ڪم هلائي. ته ڏيکو ايترو ۾ ڪامديو جي هٿ جي
ڏوري به شاهوڪار جي ڇڪ ڪري ڇڏڻ ٿيو پوي...
راجا پنڌيان به ٿوڙي اچائڻ وارو شاهوڪار آهي.. پنهنت
جي پوڄا، سيڪهن گنٽيءَ (چرخو) جو مول مقصد آهي."

سو سائين شاهوڪارن جي خزانچين، منيمن، گماشتن،
خود سيٺين گهڻيئي ڏور ڏنا پر مهاڪال جو رت ڇوڙو
ڇوري! ڏوه حسام شودر ماڻهن جا اچي ڪنا ٿيا. هنن جي
اڳوان چوڻ لڳو، "اسانکي ڇڏي توهين ڪيترا ڀڄ. ڪٿي
هجو، پر توهين رهي ڪٿي سگهندا؟ اسين اوهان کي
آن پهچايون ٿا، اهو ڪاني توهين جيڪو ٿيا، اسين ڪوڙو
اڏون ٿا، سو ڀوري توهين پنهنجو شرم ڍڪيو ٿا." هنن جو
هٿ وجهڻ ۽ رت جو هارڻ. پرو هتن، سپاهين چيو،
"مها پاپ!... غضب!!" پر راجا جي منتريءَ چيو،
"هيءَ سپنو ڪونهي، نڪي مايا جو ڇل آهي. هنن کان
ڇوڇو ڪري اڄ ڪنهن جو ڏان ڪونه ڏيٺو آهي، ڇو ته
مان هنن وٽان ٿي مليو آهي."

نانڪ پڙهندي ائين پئي محسوس ڪجي ٿو، اُجهه
جهنا زماني جي چڪر کي نئين راهه تي هلائڻ لاءِ اوچي
ڳالت اڳتي وڌي رهي آهي ۽ راجائون مهاراجائون،
شاهوڪار زميندار، پروهت پنڊت، سپاهي ۽ سولجر
ڪنڌ هيٺ ڪيو بيٺا آهن.

مڪت ڌارا جي آکاڻي هيءَ آهي ته اُترا ڪوٽ جو
ظالم بادشاه وڄبيت جا افعال عام ماڻهن کي سندس
خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ اُڀارين ٿا. بادشاهه طرفان
پيوليءَ وس بند ٺهرائڻ ڪري اُتان جا ماڻهو پاڻيءَ کان
محروم ٿي ٿا وڃن، واجڪار اڀجيت هندي اڳواڻي
ڪري ڪهن ظالاطي ۾ رڪي ٿو. اڀجيت راجا جو گود ۾

ورتل پيٽ آهي ۽ اهو وچولي طبقي جو آهي. هو سدائين لاءِ عام ماڻهن سان وچي ٿو ملي ۽ پنهنجي ماڻهن کي اڄ ۾ ساهه ڏيڻ کان بچائي ٿو. انڪري کيس پنهنجي حياتي قربان ڪرڻي پوي ٿي.

"مڪت ڌارا" ڳانڌيءَ جي شخصيت ۽ سندس اهنسڪ هلچل جي ٿي وڏائي پڌرائيندڙ ناٽڪ آهي. ان مان اسان کي گرديو جي سياسي ويچارن جي به جهلڪ ملي ٿي.

ڌنجيءَ جي واتان چوائي ٿو، "جنهنجي دل ۾ هنسا رهي ٿي، خوف به انجي پٺيان لڳو ٿو رهي... نه مهاراج، اسين پلون نه ڏينداسين... جيڪا چيز توهان جي ڪانهي، اها توهان کي ڏيئي نه سگهنداسين... توهانجو حق انهيءَ اَن تي ٿي سگهي ٿو جيڪو اسانجي پيٽ قوت کان وڌيڪ هجي. اسان جي پيٽ قوت جو اَن توهين ونڊي ٿا سگهو."

"چترا" ناٽڪ ۾ انساني محبت جي عاليشان تصوير چٽيل آهي. انجي آڪاڻي مهاڀارت مان کنيل آهي. جڏهن پانڊون کي ديس نيڪالي مليل آهي، تڏهن هڪ ڏينهن ارجن جهنگ ۾ گهمي رهيو آهي ته کيس "چترا منيپور جي شهزادي جهنگل ۾ مرداني لباس ۾ ڏسي ٿي ونيس ۽ مٿس اکين ڇڪن ٿي پوس ٿي ته ارجن مٿس ٿي نٿو ڏئيس. هوءَ ڪام ديوتا کي پرارٿنا ٿي ڪري ته اهڙي سونهن ڏئيس جو ارجن ڏسي مٿس موهت ٿئي

پوي، هوءَ ان پرارٿنا ۾ ڪامياب ٿئي ٿي ۽ ڪي ڏينهن ارجن ۽ چترا محبت ۾ گذارين ٿا. ليڪن چترا کي دک آهي ته، هن اڌاري ورتل سونهن سان ارجن کي موهيو آهي ۽ هڪ ڏينهن هوءَ ڪام ديوتا کي اها سونهن واپس ونڻ لاءِ پرارٿنا ڪري ٿي ۽ جڏهن وقت اها واپس ورتي ٿي وڃيس تڏهن ارجن جي پهرين سوال جي جواب ۾ چويس ٿي، "مان نه پوڄڻ لاءِ ديوي آهيان ۽ نه ڪا اها عورت آهيان، جنهن سان مرد ڪم ڪيئي اوکتا ڪري ڇڏيو ڪندا آهن. جڏهن تون موکي هڪ ساٿيءَ وانگر پيار ڪرين ۽ پاڻ سان پنهنجي خوفناڪ ۽ همت ڀري ڪم ۾ پاڻهن ڀيلي سمجهين ۽ پنهنجي زندگيءَ جي فرض ۾ موکي حصيدار بڻائين، تڏهن وڃي تو کي منهنجي سچي روپ جي سڌ پوندي." ارجن چترا جي اها للڪار قبول ڪري ٿو.

هيءَ ناٽڪ استري پرش جي سچي پيار ۽ برابريءَ جي ورتاءَ کي زبردست هٿي ڏئي ٿو.

آزاديءَ جي ڪوٺي (ڊاڪ گهر) هڪ بيمار ٻالڪ جي آزاديءَ لاءِ تڙف جو چٽو آهي. اميو ٻالڪ امل اهڙي لڪريءَ بيماريءَ ۾ مبتلا آهي، جنهن مان اوڙ جي هڪ ئي رستو ٿو ڏسجي ته، کيس سڄ جي اس ۽ هوا کان پري رکجي. اکڙي سندس گهر جا در دريون بند ڪري کيس چاليهه کان ٻاهر نڪر ٻالڪ اللو ڏسو وڃي.

اصل ٻالڪي جڏهن پنهنجي پڃري ۾ ٻڌي ٿو محسوس ڪري ۽ هر وقت اهائي تات پيو لنواري: ”مان ڪڏهن سگهو ٿيندس. ڪڏهن هن خلاص ٿيندم جو ٻاهر وڃي گهمان ڦران، ڏسان وائسان.“ هو دريءَ وٽ ويهي سيٽي راهگيرن سان پيو روح رهاڻ ڪري. ڪڏهن ڏڌ وارو ته ڪڏهن چوڪيدار، ڪڏهن ڳوٺ جو مکي ته ڪڏهن ڪا نينگري، ڪڏهن فقير ته ڪڏهن نينگر سان پيو ٻڪيءَ وارين لائين لنوي حالي حوالي ٿئي. سندس ساموهون جا ٽپال آفيس کلي آهي ته دل ٿي ٿئيس ته پاڻ به ٽپال ٺهجي، سيٽي کي خط پٽ پهچائيندين آزاد فضا ۾ ساهه کڻي. ليڪن هنجي آس پوري نٿي ٿئي ۽ وڃي ساسين سڪالو ٿو ٿئي.

ٽئگور ٻال هردي جو چٽ چٽڻ ۾ ته پروين آهي ئي. ويو ان سان گڏ هن ناٽڪ ۾ جو قدرت جا نظارا چٽيا اٿس ته سونهن تي سهاڳ ٿي پيو آهي. چون ٿا ته ڊاڪ گهر جو اصل ٻالڪ گرديو پاڻ آهي. پنهنجي ٻالڪپڻ جي ويدنا جو ئي ورنن ڪيو اٿس. اهو ورنن ڪندي ٽئگور هر آزاد انسان جي دل جي آرام ۽ تڙپ جي تصوير ڪڍي ورتي آهي. هي ناٽڪ ايترو ته دلپسند ثابت ٿيو آهي جو نه رڳو هندستان ۾ پر دنيا جي ڪيترن ملڪن ۾ به ڪيترن دفعا اهو اسٽيج تي ڏيکاريو ويو آهي. جڏهن فرانس ۾ ٻئين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ هٽلر جون فوجون داخل ٿي رهيون هيون، ان وقت هي ڪي

ناٽڪ اُنيءَ اسٽيج تي هلي رهيو هو، جنهن ڪري اڄ هر انسان جي آزاديءَ جي ترقيءَ جو ترانو ٻُڌجي پيو آهي.

"آريه ۽ اڻ آريه" ڇهڙي ۾ اسان کي مذاقي ۽ طنزي ناٽڪ نويس جو درشن ملي ٿو. اسان جا اهي ديسواسي جي پاڻ کي اصلي آريه سمجهندا آهن ۽ ذات پات، ڪُل ڪٽنب ۽ اوچ نيچ جو ڀيد رکندا آهن ۽ انهن تي چوندا آهن ته پراچين زماني ۾ اسان جي ديس ۾ اڄ جون وگيانڪ ڪوجنائون هيون. ٽئگور هن ڇهڙي ۾ اهڙن شخصن جي چڱي جوڙ پچائي آهي.

حقيقت ۾ گرديو جا اهڙا ننڍا مذاقي ۽ طنزي ڇهڙتا ٻيا به ڪيترا آهن، جن کي ڌرمي ۽ قومي تنگدلي تي چوٽ ڪن ٿا.

ٽئگور جي ٻين چئن اهڙن ناٽڪن جي مختصر واقفيت ڏيڻ اِجاءِ نه ٿيندي. مالني جو مقصد ناٽڪ جي پاتر سپرا جي هن لفظن ۾ اچي ٿو وڃي "ڇا هيءَ دنيا ايڏي وسيع ڪانهي جو ان ۾ جدا جدا ويچارن جا ماڻهو گڏ رهي سگهن."

"راجا ۽ راڻي" ناٽڪ (١٨٩٠) ۾ ڪابل جنتا جو دک دور ڪرڻ لاءِ راڻي پنهنجي راجا کان ٻه اگر گهري ٿي. جڏهن راجا چوي ٿو ته پرجا تي ظلم ڪندڙ پنهنجا ڪي مائٽ آهن، تڏهن ڪهڙو نه عاليشان جواب ٿي ڏئيس، "اهي منهنجا مائٽ ڪونهن. مان پرجا جي ماءُ آهيان. اهي ڌاڙيل آهن جي پنهنجي لطف لاءِ اهڙي شڪار ڳولي،

وهيا آهن.“

”قرباني“ (بليدان) ناٽڪ ۾ هندو ڌرم جي ٻل چاڙهڻ جهڙين انسانيت سوز رسمن کي ڌڪ هنيو ويو آهي. ان کان به وڌيڪ ڌڪ هنيو اٿس ”آچلايتن“ ناٽڪ ۾، جنهن ۾ ماڻهو اهو ”اٽلتا جو ڪوٽ“ ٺهي ٺاهي ٿا ڇڏين، جنهن ۾ پوڄا پاٺ لاءِ جيڪو گهڙندو هو تنهنکي ٻاهر اچڻ نه ڏنو ويندو هو.

ٿوري ۾ ٽئگور جتي ڪوتائن ۾ انسان، ايشور ۽ قدرت جا گيت ڳاتا، ڪهاڻين ۾ ننڍين ننڍين واقعن ۽ ڪردارن ذريعي انسان جي سک ۽ غم خوشيءَ جي تصوير ڪڍي، ناولن ۾ سماجڪ ۽ راڄنيتڪ مسئلن ۽ ويچارن جي اوک ڊوک ڪئي، اتي هن ناٽڪن ۾ گهڻو ڪري فيلسوفاڻن خيالن جي ڪشمڪش ڏني آهي، جنهن انسانيت سدائين سوڀاري ٿي نڪري ٿي.